

KADİM HİKMET DERGİSİ

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Editör: Dr. Ömer FİDANBOY

SAYI: 9 - YIL: 2023 - Kasım

KADİM HİKMET DERGİSİ

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Editör: Dr. Ömer FİDANBOY

Sayı: 9 - Yıl: 2023 – Kasım

MOUSA SMAIL MOUSA- Salahaddin University

Degree : PhD Academic- Scientific title: Lecturer (مدرس)

ZANA ABDULRAHMAN ISMAEL- Koya University

Degree : PhD Academic- Scientific title: Lecturer (مدرس)

İÇİNDEKİLER

KADİM HİKMET

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Kadim Hikmet, 9 (2023)
Sayfa: 01-15
Araştırma Makalesi / Researc Article

Yayın Süreci:
Geliş / Recieved: 25/09/2023
Kabul / Accepted: 01/10/2023

DI HELBESTÊN *GULISTAN*A SE'DÎYÊ ŞÎRAZÎ DA BIKARANÎNA HEYWANÊN ERÊNÎ Û NEYÎNÎ

Mehmet Garip Tekeş
Dicle Üniversitesi
Yüksek Lisan Öğrencisi
https://orcid.org/0000-0002-7613-9717
mehmetgariptekes@gmail.com

Kurte

Ev lêkolîn di derbarê Gulistana Se'dîyê Şîrazî, bikaranîna motîfên heywanan, bi çi awayî hatine bikaranîn, bi erênî yan neyînî û çima erênî yan jî çima neyînî hatine bikaranîn, di helbestê da maneyeke çawa dane hatîye tetkîk kirin. Metaforên heywanan di dîrokê da çima maneyên erênî û neyînî girtine, bi kîjan taybetîyên xwe ve ev heywan di nav gel da cih girtine mijarên sereke yên vê lêkolînê ne.

Di destpêkê da rê û rêbazên xebatê tê ravekirin. Di beşên heywanên erênî û heywanên neyînî da di derbarê heywanên ku helbestan da hatine bikaranîn ji alîyê rehnasîyê ve, ji alîyê maneya erênî yan jî neyînî ve, mantiqa derketina wê ya dîrokî û di helbestan da bi çi awayî hatîne bikaranîn tê ravekirin.

Peyvên Sereke: Se'dîyê Şîrazî, Heywanên erênî, Gulistan, Heywanên neyînî, Helbest

THE USE OF POSITIVE AND ADVERSE ANIMALS IN THE POEMS OF SA'DI SHIRAZI'S *GOLESTAN*

Abstract

This research provides information about the use of animal motifs in Sadi Shirazi's Gulistan, how they are used why they take positive or negative meanings, and what kind of meanings they attribute to the poem. Why animal metaphors have gained positive or negative meanings throughout history and what characteristics these animals have among the people constitute the main subjects of the research.

In the introduction, the study methods are explained. In the sections on Positive Animals and Negative Animals, the logic of the animals used in poems in history, the positive or negative meanings they have gained and how they are used in poetry are explained.

Keywords: Sadi Shirazi, Positive animals, Gulistan, Adverse animals, Poetry

SADİ ŞİRAZİ'NİN GÜLİSTAN ESERİNDEKİ ŞİİRLERİNDE GEÇEN OLUMLU VE OLUMSUZ HAYVANLARIN KULLANIMI

Özet

Bu araştırma, Sadi Şirazi'nin Gülistan eserinde, hayvan motiflerinin kullanımı, nasıl kullanıldığı ve neden olumlu ya da olumsuz anlamlar aldıkları, şiire ne tür anlamlar yükledikleri hakkında bilgiler vermektedir. Hayvan metaforlarının tarih boyunca neden olumlu veya olumsuz anlamlar kazandığı, bu hayvanların halk arasında hangi özelliklerle yer aldığı araştırmanın ana konularını oluşturmaktadır.

Giriş bölümünde çalışma yöntemleri anlatılmaktadır. Olumlu Hayvanlar ve Olumsuz hayvanlar bölümlerinde ise şiirlerde kullanılan hayvanların tarihte çıkış mantığı, kazandıkları olumlu ya da olumsuz anlamlar yönünden ve şiirde nasıl kullanıldığı açıklanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sadi Şirazi, olumlu hayvanlar, Gülistan, olumsuz hayvanlar, Şiir

Destpêk

Armanca vê vekolînê; analîzkirina heywanên ku di berhema Gulistan a Se’dî da derbas dibin yek bi yek danasîn e. Danasandina heywanan îzahkirina maneyên wan yên ku di edebîyatê da cih girtine, ravekirina mantiqa derketina wan maneyên dîrokî armanca xebata me ye. Di civakê da maneya ku barkirine li ser heywanan, çima bi erênî û neyînî di nav gel da cih girtine bi saya vê xebatê wê were ronîkirin.

Mijara gotarê Di berhema *Gulistan*ê da analîzeke li ser heywanên erênî û neyînî ye. Piştî dîyarkirina mijarê çavkanîyên ku di derbarê mijara heywanan, di derbarê Se’dî Şîrazî û gulistanê da yek bi yek hate vekolîn. Ji gelek ferhengên edebîyata klasîk yên cur be cur sûd hate wergirtin. Ji bo helbest xweş were fêmkirin di bin da wergara wê ya kurdî hate nivîsîn. Piştî tespîtkirina heywanan yek bi yek bi mantiqa derketina dîrokî hate ravekirin û di helbestê da bi çi awayî mane girtibe hate ravekirin.

Se’dî li Şîrazê hatîye dunyê û qebra wî jî niha li wir e. Di piçûktiya xwe de li Şîrazê li ser ilmê dînî û zanistî perwerde dibe. Pişt re li Bexda û li çend bajarên din perwerdeya xwe dewam dike. Bi taybetî di ilmên dînî û edebî de digihêje mertebeyeke bilind (Înal û Yamalak, 2013: 11).

Berhemên Se’dî ku bandoreke mezin li edebiyata Rojhilatê kirîye, piştî mirina wî hatine berhevkirin û ji aliyê Ehmed b. Ebûbekir ve wek kuliyat hatîye çapkirin û 22 an 23 berhemên wî hene, ji wan 16 pirtûk û 6 jî rîsale ne. Zimanê wî gelek fesîh û bibelaxet e, Navdarbûna wî ya rastî ji vê yekê tê ku yek ji mezintirîn hostayên cureya masnewîyê ye. Di berhemên Se’dî da bi piranî atmosfereke perwerdehî û hînkirinê heye. Armanca wî ew e ku civak û ferd bigihêje modela mirovî ya herî baş. Ji bo vê yekê jî bal kişandîye ser wê yekê ku helbestên wî her qismê civakê bikişîne. Her çi qas gelek berhemên wî hebin jî di cîhanê da berhemên Se’dî yên herî navdar *Bostan* û *Gulistan* in (Emiroğlu, 2012: 23).

Se'dî heya sala 1256an li xerîbiyê geh li Şamê geh li Hicazê, geh li Fasê digere. Carna tê Kurdistanê li Amed û Meletîyê dibe mêvan, carina jî heya Qonyayê diçe bi Mewlana re dikeve xelwetê. Di sala 1256an de ji ber ku êrîşa Tirkan disekine vedigere welatê xwe Şîrazê. Nêzî deh salan li Şîrazê dimîne. Di vê demê de pêşî pirtûka xwe ya Bostan, salekê şûnde jî pirtûka xwe Gulistanê dinivîse (Înal û Yamalak, 2013: 12).

Gulistan ji nezm û nesrê pêk tê. Di nav vê berhemê da çîrokên exlakî û pendî hene. Heşt beşê *Gulistan*ê hene. Ev beş li gor mijaran hatine veqetandin. Îbretê padîşahan, Exleka parsayan, Fezîleta qene'etê, Feydeyê sûkutê, Eşq û ciwanî, Bêqewetî û êxtîyarî, Tesîra terbîyeyê, Adaba sihbet û rûniştinê (Gökhan, 2014: 69).

Ji destpêka jiyana mirovahiyê heta niha, mirovan gelek sûd ji ajalan girtine û ajalan di gelek qadên jiyanê de alîkariya mirovan kirine. Mirovan hinek ajalên wek hesp, ker, çêlek, ga, pez, dîk, mirîşk, kûçik û hwd kedîkirine û xistine bin xizmeta xwe. Van ajalan carinan di şeran de, carinan di nêçîrê de, carinan di parastina mirovan ya li dijî ajalên kûvî de, carinan di xwedîkirina pez û dewaran de gelek alîkarî dane mirovan. Wekî din mirovan şîrê ajalan yan vexwarine yan jî ji xwe re kirine mast û penîr û dew. Her wiha goştê ajalan xwarine û ji postên wan ji xwe re cil û berg û pêlav û alavên din çêkirine. Ji zemanê berê heta niha jî ji hiriya ajalan, ji xwe re nivîn û lihêf û konên mezin çêkirine. Ji van tiştan hemûyan xuya dibe ku di navbera mirov û ajalan de têkiliyeke pir xurt heye û gelemperî mirovan ji ajalan feyde dîtiye (Duman, 2019: 4).

Di jîyanê da heywan zêde bi mirovan ra xweş û beş bûne, di muxayîlê mirovan da jî tesîreke mezin hiştine û zêde di hizrê wan da cih girtine. Ji ber vê yekê di gelek çîrokên gelêrî da leheng wek heywan derdikevin pêş me (Yaldız. 2002: 1).

Însan ji berîya zayînê ve bi heywanan re têkiliyeke xurt ava kirîye. Têkilîya heywan-mirov pêşî ji bo peydakirina hewcedarîyên bingehîn pêk tê. Heywan ji hebûna mirovan heta niha mexlûqên muhim in. Di dawîya Serdema Kevirîn da, fîgurên li ser dîwarên şikeftan da tenê di derbarê heywanan bûn. Ev rewş giringîya heywanan û di wê demê de derdixe holê. Heywan hewcehîyên mirovan yên bingehîn bi cih tanî, piştre ketin di nav bawerîyên wan. Ji ber vê yekê, heywan di avakirina bawerî û jiyana civakî-çandî da rolek mezin lîstine. Figurên heywanan yên ku di heyama pêşdîrokî da, li ser dîwarên şikeftan hatine xêzkirin, wêneyên ku têkoşîna mirov-heywan nîşan dide û heta fîgurên ku di çêkirina alfabeyan da hatine bikaranîn. Heywan di nav çavkanîyên herî giring da ne ku wateyên pîroz yên wê demê ji heywanan re û têkilîya mirov-heywan rave dike û pêkhatina mîrateya çandî îsbat dike (Keskinsu û Özşahin, 2022: 933)

Maneyên erênî û neyînî yên ku di dîrokê da ji heywanan re hatine pêwendîkirin bi hin hêmanan ve girêdayî ne. Ji xeynî hewcedarîyên bingehîn, heywan piştî ku ketin nav bawerî, jiyana civakî, raman, stran, çîrok û destanên mirovan, maneyên erênî û neyînî li wan kirin.

Hin bûn sembolên hêzê, hin jî bûn sembolên qelsîyê. Hinek bûn sembola zîrekî, eqil û qurnazîyê, hinek jî bûn sembolên ehmeqî û nezanîyê.

1. HEYWANÊN ERÊNÎ

1.1. Hûma

Teyrê hûma teyrekî navdar e. Peyva hûma ji zimanê Arî tê. Erebîya wê 'bûlah' e. Tê maneya teyrê siûdê û teyrê bihiştê. Ji bo hin taybetîyên Anka, Sîmurx, Garuda, Kaknus û Phoenix wan dişibênin hev. Teyra hûma li hin cihên berf û serma da dijî. Di hin rîwayetên curbecur da tê gotin ku li van cihan dijî: Giravên Okyanûsa Hîndê, Çîyayê Kafê, Hindîstanê, Deşta Kipçak, Behra Muhîtdê û li herema Hita-Hoten da dijî (Eskigün, 2002: 29).

Di nav gel da; Bi navê "teyrê dewletê" tê naskirin. Wisa tê bawerkirin ku nêzîkî kê bibe bereket, rizq, şeref û îmkanan dide. Ew wekî biyom, bioxir tê bawerkirin (Ertan, 1939: 286)

Di beyta jêr de Se'dî hûmayê bi wateya teyra siûdê bi kar anîye. Se'dî teyra hûmayê bi bûmê re muqayese kirîye. Teyra hûma ji bo nîşaneya siûdê erênî nîşan daye, bûmê ji bo bêyomîyê û sembola wêranbûnê neyînî nîşan daye. Di vê beytê da dibêje; Gava hûma bimire dîsa kes bûmê qebûl nake. Ji ber ku bûm di nav civatê da bi neyînî tê naskirin. Gava bûmê bibînin ditirsin ku tiştek were serê wan ji ber vê kes nakeve di bin sîya bûmê.

نیابد به زیر سایه بوم — ور همای از جهان شود معدومکس

Kes nakeve di bin sîya bûmê da — Di cîhanê da Hûma nîn be jî

(Şirazi: 5)

Taybetîyeke din ya hûmayê ew e ku, qet zererê nadê ajalên bêzerer. Hestîyan dixwe û li hewayê, li asîman dema xwe derbas dike (Eskigün, 2002: 29)

Se'dî di beyta jêr de, me'neya ku zererê nade heywanên din bi kar anîye. Hestîyan dixwe û emr diborîne. Ev taybetîya wî, li hemberê teyrên din wî mezintir dike. Di beytê da dibêje; li hemberê teyrên din Hûma xwedî rûmet e. Sedema wê jî ew e ku zererê nade kesî. Bi hestîyekî qayîl dibe. Ev xususîyeta hûma wî ji teyrên din rûmetir û mezintir dike.

همای بر همه مرغان از آن شرف دارد — که استخوان خورد و جانور نیازارد

Teyrê Hûma li ber çûkên din xwedîyê rûmetê ye — Ku hestî dixwe ezîyet nade heywanên din

(Şirazi: 17)

1.2. Hesp/ Esp

Di dîroka mirovahiyê ya hezar salan de di hemî qadên jiyana mirovan de hespan cihekê pir girîng girtiye. Hesp ji aliyê mirovan ve bi hêsanî tê kedîkirin û perwerdekirin. Ji ber hêz û qaweta hespî, mirovan ew di karûbarê çandinê de bi kar anîne. Her wiha ji bo siwariyê jî ajalê herî zêde hatiye bikaranîn hesp bûye. Di çanda berê ya hemû miletan de mirovê ku xwediyê hespekî baş bûya ev ji xwe dikir xala pesindanê (Duman, 2019: 62)

Hespê Ereban: gelek saxlem e, hespê siwarî û pêşbazîyê ye û pir hêja ye. Ji hespên ingilîzan saxlemtir e. Dikare 24-28 saetan bê av rê here (Ertan, 1939: 13)

Hesp di nav Edebîyata klasîk de zêde di nav beytên eleqedarê şer û siwariyê tê bikaranîn. Se’dî di *Gulistan*a xwe da metafora hesp gelek caran hin ajalên bêkêr û beredayî re muqayese dike. Hesp bi giştî di helbest û çîrokên şer û mêranîyê da derdikeve pêş me.

Di beyta jêrê da metafora hesp bi ajala ku di nav jiyanê da neyînî tê bikaranîn re muqayese dike. Hesp nîşaneya kêrhatin û jêhatîbûnê ye yanî mispet e. Lê belê ker nîşaneya bêkêr bûn û beredayîbûnê ye. Ji ber vê jî neyînî tê bikaranîn. Se’dî behsa hespê ereban kirîye sedem ew e ku hespê ereban nîşaneya saxlembûn, eqil bûn û sedeqetê ye yanî taybetiyên erênî ne û ji hespên din jêhatîtir, navdartir û mezintir in, ji ber vê hespê ereban bi kar anîye;

اسب تازی وگر ضعیف بود **همچنان از طویله خر به**

Her çi qas hespê ereban zeîf be jî ji kerê axirê çêtir e

(Şirazi: 105)

Se’dî di *Gulistan*ê de neyînî bûna zeîfîyê erênî nîşanî me dide û qelew bûnê, wek giranî, bêkêr bûnê nîşanî me dide. Çi qas ga qelew be jî di şer de kêr nayê lê hesp ji bo siwarîyê, ji bo lezbûnê bikêr tê.

اسب لاغر میان به کار اید **روز میدان گاو پرواری**

Hespê bejin zirav bi kêr tê roja meydanê ne gayê qelew

(Şirazi: 5)

1.3. Şêr/ Şîr

Şêr li cihên çiyayî û daristanî dijî. Ew bi bedena xwe ya bihêz, biheybet, pençên wêranker, bi hîrîn û bijîyê ve wekî qralê alema heywanan tê nasîn. Di gelek berhemên bi vî rengî da pesnê wî tê dayîn. Hema bêje li seranserê cîhanê û di gelek çandan da di pêvajoya

dîrokê da, şêr di hunerên wek wêne, peyker û mîmarîyê da wekî sembola hêzê hatîye teswîr kirin (Ertap, 1996: 122).

Şêr hin taybetîyên tabiî, xwezayî di beytan de cîh digire. Di nav heywanan de yê herî bihêz şêr e. Gava pesnê yekî bidin bi qeweta yan jî bi xezaba şêr tê mukayese kirin. Di Edebîyata klasîk de şêr sembola mêranî, hamîyet û wêrekîyê ye. Bi taybetî Hz. Alî û Hz. Hamza bi laqaba şêr tên nasîn (Yılmaz, 2011: 71).

Se'dî di vê beyta jêr de dibêje: Ger tu birçîya bimirî jî ji bênamûsan alîkarî nexwaze. Qîymeta xwe neyîne xwarê. Weke şêr be û ji bo parîyek nan li hemberê se xwe rezîl neke. Lewra şêr di şikefta xwe da bimire jî parîyê se naxwe.

نخورد شیر نیم خورده سگ **ور بمیر به سختی اندر غار**

Naxwe qet şêr parîyê xwarina se Ger bimire jî di şikefta xwe de

(Şirazi: 61)

1.4. Eşter/ hêştir

Deve di dîrokê de mil bi mil bi mirovan re jiyane û li ser ferman û xizmeta mirovan kar kirine. Ew li ser mesafe dirêj bar hildigirin, guhastina leşkeran dikin, û tewra jî wekî heywanên siwarî xizmet dikin (Ertan, 1939: 75)

Hêştir, heywanekî gelek saxlem e, ji alîyê birêveçûna di çolê da gelek jêhatî ye. Hêştir ew heywan in ku ji tîbûnê re gelek qayîm in. Dikarin heşt saetan birçî û tî bimînin (Durkaya: 21)

Se'dî Şîrazî jî di heman maneya saxlembûnê û bi jêhatîbûna meşînê bi kar anîye û erênî ye. Dibêje ku hêştir di vê meşê da diwestin ezê çawa îdare bikim.

پای مسکین پیاده چند رود؟ **کز تحمل ستوده شد بختی**

Pîyê feqîrê pîyade çawa bimeşe Ku hêştir jî ji bo meşê westaye

(Şirazi: 21)

1.5.Bilbil

Bilbil bê bihar nayê fikirîn, bihar jî bê bilbil nabe. Ji ber ku bilbil, çivîkekî koçber e, bi her awayê zivistanê ne li cihekî ye. Çawa ku bihar koç dike, bilbil jî pê re koç dike. Dema bihar tê bilbil jî vedigere. Bihar hatina bilbil bi xwe ve girê dide û debara xwe dike. Sedema strana bilbilê ku bi şev û roj distire, weke biharê tê nîşandan. Dema em meseleyê di warê têkilîya gul û bilbil da dinirxînin, em dibînin ku demsala kulîlkbûna gulê bihar e. Gulên ku di biharê da şîn dibin dem bi dem nû dibin û heya payîzê didomînin. Hatina biharê, şînbûna

gulan û vegera bilbilan li welat, mal û baxçê yekbûn û yekitîyê çêdike. Bilbil distirê ji ber ku gul şîn bûye. Her der kesk û tijî kulîlk in (Ertan, 1939: 173)

Di edebiyatê da cihek heye ku her balinde bi wê tê sembolîzekirin. Qir bi leş û cesetan ve, kund, bûm bi wêranbûnê re, bilbil jî bi têkilîya gulê re tê sembolîzekirin (Çetinkaya, 2008: 129)

Di edebîyata klasîk da bilbil bi gelek awayî tê bikaranîn. Heywanekê erênî ye. Bi gulê ra, bi şibandina aşiq ra, bi muqayesekirina heywanên din ra, bi feryad û fîganan ra û bi biharê ra tê teşbîh kirin. Se'dî Şîrazî di gulistanê da carekê behsa bilbilê kirîye û bi bûm re muqayese kirîye. Her ku tê zanîn bûm wêranbûnê, xeberên reş û yên ne baş, bêsiûdê temsîl dike. Bilbilê jî ji bo biharê ku bihar xeberên xweş temsîl dike daye berhev.

بلبلا مژده بهار بیار   خبر بد به بوم باز گذار

Xeberê bed ji bûmê kor ra bihêle   Bilbilo tu mizgînîya biharê bîne

(Şirazi: 131)

1.6 Fîl

Ajalek bi çerm stûr, beden mezin û xurt e ku li herêmên germ ên Afrîka û Asyayê dijî. Di edebiyatê de, bi gelemperî wekî mezin û xurt û bi tiştên piçûk û qels re têne berhev kirin. hose dirêj û Ew jî bi bedena xwe ya xurt mijara helbestan e. Bi bedena xwe ya xurt û mezin, ji bo têkoşer û mirovên bi hêz tê wateya fîlan. Gotina "pilten" pir caran tê bikar anîn (Aslanoğlu, 2020: 151)

Di derbarê "fîl" da gelek bikaranînên cuda hene. Se'dî di helbestên xwe da hin caran bi morîyan ra muqayese kirîye, hin caran ji bo bal bikişîne balindeya ebabîlê bi kermêşan ra nivisîye hin caran jî bi taybetîya fîl ya girbûn û hêzbûna wî bi kar anîye. Maneyên wê yên erênî û neyînî hene lê bi giştî heywaneke erênî tê bikaranîn.

Di vê rêzika jêr da dibêje; mirov çi qas biqewet be, bihêz be jî di dilê mirov da qencî, başî mirovatî nîn be vala ye. Mêrxasî gotinên baş û xweş gotin e. Ne kulm avêtin e.

اگر خود بر کند پیشانی پیل   نه مرد است آنکه در او مردمی نیست

Ne merd ewê ku tê da mirovahî nîne   Eger xwe bavêje pêşîya fîl jî

(Şirazi: 52)

2. HEYWANÊN NEYÎNÎ

2.1. Şewrevîn/ Çilê Çilê

Erebî jê re dibêjin huffaş, farisî dibêjin şebpare, di kurdî de gelek navên wan hene. Mînak: şewrevîn, şevşevok, çilê çilê, şevşevik, çemçemok, pirçemek, pêrçem, çeqçequle hwd.

Huffaş di erebî de tê ma’neya tişta ku ronahîyê de nabîne lê belê tarîyê de dibîne. Şewrevîn di tarîyê de dibînin lê di rûşenîyê de nikarin bibînin. Ji ber vê yekê kurdan ji wan ra gotine şewrevîn, şevşevok hwd.

Şevrevîn bi şevê ra tên nasîn. Di şevê de derdikevin hewşê neçîra xwe dikin. Zeîf in, çavên wan piçûk in. Bi haşeratan û fêkîyan ûrê xwe, zikê xwe têr dikin. Mala wan di şikeftan de ye bi qeflan dijîn (Durkaya, 15: 17).

Di edebîyata me da ji ber ku ji ronahîyê aciz dibe û di tarîtîyê de dijî, di edebîyata me da bûye mijara ramanên cîyewaz. ronî; aqil, bextewarî, qencî, şahî, hevaltî û hwd. Ji ber ku ew têgînên bedew temsîl dike, şewrevîn di nav metaforên ku bi wan re berevajî tê bikaranîn (Ertap, 1996: 111).

Di edebîyata klasîk de şewrevîn li hemberê tavê tê bikaranin. Se’dî jî bi vî awayî bi kar anîye. Di beyta jêr de dibêje ku: di rojê de çavê şewrevînê nebîne çi gûnehê tavê ye. Tav ji bo jiyana me gelek mûhîm e. Lê belê korbûna şewrevînê li hemberê tavê ew qas mûhîm nîne. Di edebîyata klasîk de tav bi misbet yan jî başiyê derdikeve pêşîya me. Şewrevîn menfî yan bi xirabîyê tê pêşîya me. Însanên qenc bi tavê tên şibandin, yên xirab bi şewrevînê. Se’dî şewrevînê bêsuç nîşan daye. Lê belê me’neya wê de şewrevîn neyînîye. Şewrevîn di cihê însanên xerab, yên hesûdîyê dikin û rastîyê nabînin de bikaranîye. Eger nebîne çavê şewrevîn gûnehê tavê nîne, ji ber ku tav ji bo başiyê dixebite lê şevrevîn nabîne. Hin însanên xirab hene naxwazin rastiyê bibînin yan jî çavê wan êdî ji rastîyê re kor e. Eger nebînin sucê qencan nîne. Tu çi qas bîxwazî çavê wan ronî bikî, lê nabe, nikarî. Çavên wan ronî nabe. Rastiyê nabînin.

گر نبیند به روز شب پره چشم	چشمه آفتاب را چه گناه
Ger nebîne çavê şevrevînê bi roj	Çi gûnehê çavê rojê(tav) ye

(Şirazi: 9)

2.2. Mar

Mar, ku bi navên Ef'î û Su'b'an tê bikaranîn, li gorî bikaranînan cureyên cuda nîşan dide. Navê Su'bân tê maneya "marê mezin, nêr" û "ejder". Ef'î marê reş e ku pir xeternak, xerab û jehrî ye. Peyva Mar tê maneya marê normal. Mar heywanekî pir xeternak û kujer e (Aslanoğlu, 2020: 369)

Xişendeyekî êrîşdar e. Di rîwayetê de dibêjin ku, Li bihûştê lingê wî hebû. Hz. Adem û Hz. Hawa gava wê fêkîya qedexe xwarin mar jî arî şeytan kirîye. Ji ber vê yekê bihûştê hatiye qewirandin. Xûda lingê wî jê kir û mahkûmê erdê xûşîne kir (Ertan, 1939: 119)

Se’dî metafora mar zêdehî di maneyên neyînî da bi kar anîye. Di rêzika jêr da bi taybetmendîya mar a pêvedan û jehrîyê ve ku maneya rastîn bi kar anîye.

Gava tirs bikeve dilê heywan û însanan êrîşê dikin. Her wekî din mar zû bi zû me ve nadin lê gava bitirse, tirsa pêlêkirinê bikeve dilê wî êrîşê dike. Sadî jî bi vê taybetiya mar şibandiye wezîr û karmendên padîşah. Gava wezîrên, karmendên padîşah ji padîşah bitirsin, difikirin gelo çawa em wî gez bikin, wî li ser text bêxin erdê;

از آن مار بر پای راعی زند　　　که بر سرش را بکوبد به سنگ

Mar ji ber wê pîyê şivan gez dike　　　Ku serê wî biperçiqîne bi kevir

(Şirazi: 12)

2.3. Gur/ Gurg

Ji ajalên kûvî ye. Êrîşî keriyên pêz dike û zikê wan diqelêşe û wan dixwe. Gava diçe nêçîrê bêdeng e û hêdîka nêçîra xwe dike. Ji ber vê sedemê dibêjin gur bi hizr û bîr e. Ji ber ku temenê wan jî dirêj e ji wan re dibêjin “Gurê Pîr” an jî “Gurê Barandîtî”. Gava gelek birçî bibe dadikeve gundan û dîk û mirîşkan jî dixwe. Gelek caran êrîşî mirovan dike û zerarê dide wan jî (Duman, 2019: 67).

Se’dî di beyta jêr de cuda bikaranîye. Mirov eslê xwe çave bibe, mezinahîya xwe de jî ê wilo bibe. Yanî eger bavê zarokekî diz be ê kurê wî jî diz be. Çêlîkê gur mezin bibe nabe pisîk dîsa ê bibe gur.

عاقبت گرگ زاده گرگ شود　　　گرچه با آدمی بزرگ شود

Di encamê de çêlîkê gur dibe gur　　　Her çi qas bi însanan re mezin bibe jî

(Şirazi: 8)

Di gulîstana Se’dî de fîgûra gurê gelek caran em dibînin.

نکند جور پیشه سلطانی　　　که نیاید ز گرگ چوپانی

Neke zilmê mesleka sultanî　　　Ku nabe ji gur şivan

(Şirazi: 10)

Gur di klasîkan de bi şivan yan jî bi bizinan re tê bikaranîn. Çawa ku di jiyana rojanê de gur neyarê bizina ye, tevlî klasîkan jî bûye. Gelek caran bi şivan yan jî bi bizinan re tê bikaranîn.

Di beyta jor de dibêje; Çawa ku ji gur nabe şivan neyarê bizinan e, eger bibe ê bizinan telef bike, bi vî şeklî sultanê zilimkar wek gur e. Heger siltan zilimkarîyê bike, ew ê jî wek gur xelqê telef bike.

پدر گفت : به مردم نیکی کن ، ولی به اندازه ، نه به حدی که او را مغرور و خیره سر نماید (Şîrazî: 149)
(Bav got: bi însanan re qencî bike, lê belê bi endaze, ne ji hed zêdetir, ku ew kesê ku tu qencîyê dikî, bila bi xûrûr û bi kîbîr xwe nîşan nede)

بگفتا: نیك مردی کن نه چندان **كه گردد خيره ، گرگ تيزدندان**

Got: ji merda re qencî bike lê belê Neke kîbîrê gurê dirantûj re.

(Şirazi: 149)

Di vê beytê da dibêje; ji însanan ra qencîyê bike, lê belê dereceyeke qencîyê heye. Tu wê astê derbas bibî, ew ji qencî bi xerabîyê werdıgere te. Gava tu qencîyekî bikî asta qencîyê derbas nebe. Ew kesê ku ti qencîyê dikî jî bila bi kibir nebe, bila pozbilind nebe.

2.4. Bûm / Kund

Kund yan jî bûm cureyek heywanên menfî ye û zêdehî ji bo tiştên menfî tê bikaranîn. Bi taybetî di nav civatê de, xelq kundan erênî nabîne û gava yek kund bibîne, bawer dike ku ê tiştên xirap were serê wî. Bi gelemperî kund cihên xerap yan jî wîran de dijîn. Çavên xwe nikarin bizîvirênin. Ji bo wê jî gava bixwazin cîhekî mêzênin serê xwe dizîvirênin. Heywanên êvarê ne wek şewrevîna ne. Nêçîra xwe parçe nakin bi wî awayî dixwûn. Kund çawa ku di nav civatê de wek bêyom tên naskirin her wekî din tevlî Edebîyatê jî bûye. Di nav çîrokên gelêrî de ji ber ku cihên xerab de dijîn sembola mirinê bûne.(Eskigün, 2006: 55)

Zêdehî jî bi hûmayê re wek zidê hev tên bikaranîn. Se’dî jî gelek caran metafora kundê bikaranîye. Carinan bi Teyra Hûmayê re carinan jî ji bo cihên wêran da û menfî, neyînî bi kar anîye. Em di beyta jêr da dibînin ku bi maneya wêranbûnê hatîye bikaranîn.

ماری تو که کرا ببینی بزنی **یا بوم که هر کجت نشینی نکنی**

Marî tu kî bibînî pêve didî Yan jî kundî li ku rûnî wêran dikî

(Şirazi: 29)

Mar di xwezayê de bi jehra xwe tê zanîn. Taybetiya wî ya tabiî gezkirin e. Kund di nav gel da najî. Di cihên wîran, xerab de dijî ev jî xisusîyeteke tabiî ya kundê ye. Di vê beytê de dibêje ku; mirovên xirab gava îmkaneke xirakirinê bibînin wê wek mar ewên jî xira bikin. îmkaneke dizîyê yên malên feqîran bibînin wê bidizin.

2.5. Kûçik/Se

Em dizanin se goşt dixwin. Em dizanin ku ew her goştê mirar dixwin. Ew rastiyek e ku hestîyan jî dixwin. Diranên pêş, jorîn û jêrîn yên kûçikan birende û hûrker in (Ertan, 1939: 102)

Se heywanek e ku di warê têgihiştinê de xwedîyê du taybetmendîyên dijber e. Bi gotineke din hem bi taybetmendîyên erênî û hem jî bi neyînî tê behskirin. Di nav heywanên herî nêzî mirovan da tê hesibandin. Se heywanek e ku mirov di gelek waran da jê sûd werdigirin. Îro li gelek welatan wekî cerdevan, li hin welatan wekî heywanên bargiran û heta wekî xwarin têne bikaranîn. Taybetmendîya wan ya herî naskirî ew e ku ew heywanek alîkar e ku di nêçîrê de tê bikaranîn. Ew bi sedaqeta xwe têne naskirin. Di berdêla xwarina ku ji wan distînin, bi yekî re sadiq dibin. Li alîyê din li gor nêrîna giştî ya di çanda Îslamê de kûçik nepak, in. Melaîket xwe nêzî cihê kûçik û şeytan nakin. Li gorî hin mezheban heram tê dîtin. Ji ber vê yekê heywanekî bed tê hesibandin (Aslanoğlu, 2020: 242)

Se’dî Şîrazî metafora se di maneyên menfî, neyînî da bi kar anîye. Di Îslamê da se heram yan jî necis tên qebûlkirin. Ji bo wê gava devê xwe bidin tiştedê divê ew were pakijkirin. Di rêzika jêr da jî di vê maneyê da bi kar anîye.

Maneya vê rêzikê viha ye; her çi qas mirov têr û tijî be jî carna xirabîyek, nebaşîyek, şubheyek hemû têr û tijîbûnê têk dibe. Her çi qas bîr tijî av be û pak be jî gava seyek têkeve nav bîrê êdî ew bîr heram dibe, pîs dibe.

اگر برکه ای پر کنند از گلاب سگی در وی افتد کند منجلاب

Eger bîrek tijî be ji gulav Segek bikeve dike genîav

(Şirazi: 43)

2.6. Ker

Ker di du koman da têne dabeş kirin: kerê kedî û yên kovî. Yên çolê li herêmên deşt û çolistanê yên nêzî avê dijîn yên hov in. kerên malê di bin emrê mirovan de dixebitin yên kovî ne (Çetinkaya, 2008: 261)

Ker, ku bi hespan re têkildar in, heywanên mulayim in. Ew bi rastî jîr û biaqil in. Lêbelê, ew bi gelemperî wekî metaforek ji bo kesên ku bêferaset û bêfêhm tê bikaranîn. Ew bi

zû diciniqin û ditirsin. Gava heywanekî hov û wehşî dibînin, pir ditirsin û ji nişka ve direvin. Ji ber vê sedemê jî bi taybetiyên tirsonektîyê li wan tê kirin (Aslanoğlu, 2020:144)

Di vê beyta jêr da têkilîya zahid û qîmet nedayîna malê dinyayê dike. Ew zêde bi malê dinyayê ra eleqedar nabin ji bo wê hemû mal li ber çavê wan heman tişt in.

پارسا بین که خرقه در بر کرد　　جامه کعبه را جل خر کرد

Tu zahid bibîne ku hirqe li xwe kir　　Cilên ke’be weke kurtan li kerê kir

(Şirazi: 32)

2.7. Dûpişk

Dûpişk ajalek bijehrî ye, pir xeternak û kujer e. Kêzikan dixwe û gelek caran ji bo dîtina nêçîrê dikeve cihên ku mirov lê dimînin. Bi roj li cihên girtî û tarî xwe vedişêre; Bi şev çalak e. Cûreyên rengên reş, kesk û zer hene Aslanoğlu, 2020: 34)

Bi dûvê wê ve derziyek heye û di wê derziyê de jî jehr heye. Dûpişk bi derziya xwe ve bi mirovan vedide û wan dijehrîne. Bi gelemperî di nîvê şevê de ji qulika xwe derdikeve û di ronahiya hîvê de tê dîtin. Dûpişk bi mirovan vedide û wan dikuje ji ber vê yekê di nava edebiyatê de ji bo mirovên xirab tê bikaranîn (Duman, 2019: 76)

Se’dî Şîrazî metafora dûpişkê neyînî bi kar anîye. Gava dûpişk mirovan ve didin jehra wan dikeve nav laş da û êşeke giran dide wan. Se’dî di vê rêzikê da têkilîya êşa derzîyê û êşa derzîya dûpişk daye berhev. Yanê maneya rizikê ev e ku dibêje gava ku tu nikaribî karekî an jî barekî hilgirî xwe neke di bin kar an jî barên girantir da.

دگر ره چون نداری طاقت نیش　　مکن انگشت در سوراخ کژدم

Wekî din ku nikaribî taqeta derzîyê　　Telîya xwe nexwe qula dupişk

(Şirazi: 21)

ENCAM

Se’dîyê Şîrazî yek ji nivîskarên girîng e ku di sedsala 13an de jîyaye û têkarîyên girîng di wêjeya cîhanê de kirîye. Di berhemên wî da em bi piranî helbest, çîrok û qiseyên hînker û pendî dibînin. Berhemên wî yên bi navê "Bostan û Gulistan" di edebiyata cîhanê de cihekê muhim girtine. Berhema Gulistan zêdeyî berhemeke pendî ye û di nav da eşq û evînî, ciwanî, terbîye, sinc û ehlaq, êxtîyarî û bêqewetî, fezîleta alemê û hal, hareketên padîşah û şehzadeyan mijarên sereke ne.

Me jî di vê xebatê da li ser heywanên gulistana Se’dî Şîrazî da lêkolînek kir. Se’dî Bikaranîna heywanan zêdehî ji bo xurtkirina maneya helbestan bi kar anîye. Lewra heywan di edebîyata cîhanî da xwedî wate ne û ji bo hevokên kurt zêde tên bikaranîn. Se’dî jî ji bo hevokên kurt û maneyên qayîm bide zêde bi kar anîye. Tê xuyakirin ku ji bo hevokên xwedî mubalaxa cih daye heywanan û maneyê dewlementir kirîye. Ger heywanan daye ber hev û muqayese kirîye ger jî bi metafora heywanan bi maneyên girtine ser xwe helbestan rave kirîye. Ji ber ku Sadî di çîrok û helbestên xwe de şîret, pend û agahîyên hînker parve dike û ji bo bala xwendevan bikişîne metaforên heywanan gelek zêde bi kar anîye. Metaforên heywanan ên ku herî zêde derdikeve pêş me kûçik, ker û mar in ku em di jiyana xwe ya rojane de pê re rû bi rû dimînin. Ji xeynî van ji ber ku di çîrokan da zêde mijarên şer hene heywanên şêr û hesp jî zêde derdikevin pêş me. Se’dî Şîrazî gava ku heywnana bi kar anîye em dibînin ku zêdehî bi maneyên wan yên rastîn bi kar anîye. Gava behsa gur bike bi têkilîya bizinan û êrîşkarîyê, gava behsa mar bike bi têkilîya mar û jehr û pêvedanê, gava behsa dûpişk bike bi derzîya wê ve bi kar anîye.

Bingeha gotarê di gulistana Se’dî Şîrazî da bikaranîna heywanan bû û me li ser vê berhemê lêkolîneke berfireh kir. Ji bo lêkolînê ji çavkanîyên cur be cur me îstîfade kir. Gelek hevok û referans ji zimanên din me wergerand û yek bi yek rêzik û helbestên gulistanê me rave kir.

Çavkanî

Aslanoğlu, O. (2020). *Ruhayî Divan Şiiri Sözlüğü.* Ankara: Sonçağ Akademi.

Duman, M. (2019). Hayvanlarla İlgili Efsaneler. *Teza Masterê*. Van: Zanîngeha YYÜ, Enstîtuya Zimanên Zindî.

DURKAYA, H. (2010). Fehîm-i Kadîm Divanı'nda Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme.

EMİROĞLU, İ. (2012). *Sa'dî'nin Bostan'ında Bazı Ahlalî Mesajlar.* ANKARA: Türkiye Diyanet Vakfı.

ERTAN, M. E. (1939). Fuzuiî Divaninda Hayvanlar. *Teza Masterê*. İstanbul: Zanîngeha Marmara, Enstîtûya Zanistên Civakî.

Ertap, Ö. (1996). Dîvan Şiirinde Hayvan Motifi. *Teza Masterê*. Zanîngeha BAÜN, Enstîtûya Zanistên Civakî.

ESKİGÜN, K. (2006). Kılasik Türk Şîîrînde efsanevi kuşlar. *Teza Masterê*. Kahramanmaraş: Zanîngeha KSÜ, Enstîtûya Zanistên Civakî.

GÖKHAN, a. (2014). Farsça Okuma ve Değerlendirme.

Özşahin, G. K. (2022). Tatar, Başkurt, Çuvaş Destanlarında Hayvanlar Ve İşlevleri. *Folklor Akademi Dergisi*.

Pala, İ. (2009). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü.* İstanbul: Kapı Yayınları.

Şirazi, S. (tarih yok). Gulistana Sadi. Amd. mohammad6347@gmail.com.

Şîrazî, Ş. S. (2013). *Gulîstan.* İstanbul: Nûbihar.

Yaldız, A. (2002). Hayvanlarla İlgili Efsaneler.

YILMAZ, S. (2011). Mesnevide geçen Hayvanlarin Tasavufi yorumu. *Teza Masterê*. kONYA: Zanîngeha SÜ, Enstîtûya Zanistên Civakî.

KADİM HİKMET

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Kadim Hikmet, 9 (2023)
Sayfa: 16-32
Araştırma Makalesi / Researc Article

Yayın Süreci:
Geliş / Recieved: 22/10/2023
Kabul / Accepted: 02/11/2023

SIDDÎK HASAN HAN'IN (ö. 1307/1890) *SAHÎHAYN*'IN MUHTASARLARINA DAİR ŞERHLERİNDE BAZI HADİS/SÜNNET MESELELERİNE YAKLAŞIMI[1]

Yunus HATİPOĞLU
MEB, İmam Hatip Lisesi Öğretmeni
Dicle Üniversitesi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi
hatipogluyunus21@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-2030-6834

ÖZET

Bu çalışmada 1832-1890 yılları arasında Hindistan'da yaşamış, Hindistan'daki Ehl-i hadîs ekolünün kurucuları arasında kabul edilen, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Han b. Hasen b. Alî el-Kannevcî ve hadis şerhleri incelenmiştir. Çok yönlü bir âlim olarak temayüz eden Sıddîk Hasan Han, hadis ilmi başta olmak üzere, İslâmî ilimler sahasında muhtelif dillerde (Arapça, Urduca ve Farsça) 220'den fazla eser kaleme almıştır. Müellifin özellikle hadis şerhi alanında dikkate değer iki önemli çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalar, *Sahîhayn* üzerine yazılmış muhtasarların şerhleridir. Bunların ilki, Buhârî'nin *el-Câmiʿu's-Sahîh*'inin muhtasarlarından *et-Tecrîdü's-Sarîh* üzerine yazılmış, *ʿAvnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî*. İkincisi ise Müslim'in *el-Câmiʿu's-Sahîh*'inin muhtasarlarından *Muhtasaru Sahîhi Müslim (el-Câmiʿu'l-Muʿlim bi-mekâsıdi Câmiʿi Müslim)* üzerine yazılmış,

[1] Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalında, Prof. Dr. H. Musa Bağcı danışmanlığında devam eden, "Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc adlı şerhtir. Sıddîk Hasan Han, söz konusu şerhlerinde bazı hadis/sünnet konularından söz etmekte ve bunlarla ilgili birtakım bilgiler kaydetmektedir. Bu makalede onun şerhlerinde bazı hadis/sünnet meselelerine yaklaşımı incelenmiştir. Çalışmanın sonunda Hasan Han'ın hadis/sünnet ile ilgili sınırlı sayıda konuyu ele aldığı ve bu konulara genellikle yüzeysel yaklaşıp detaylı bilgiler vermekten kaçındığı anlaşılmıştır. Ayrıca zikrettiği konular hakkında söylediklerinin de klasik hadîs usûlü kapsamında olup yeni bir bilgi ve teklif içermediği görülmüştür. Dolayısıyla onun hadis/sünnet meselelerine olan yaklaşımında, klasik usûle bağlı kaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hadis, Şerh, Hindistan, Sıddîk Hasan Han, ʿAvnu'l-Bârî, es-Sirâcu'l-Vehhâc

SIDDIQ HASAN KHAN'S (d. 1307/1890) on THE MUKHTASAR of SAHĪHAYN HIS APPROACH TO SOME HADITH/SUNNAH ISSUES IN HIS COMMENTARIES

ABSTRACT

In this study, between the years 1832-1890 he lived in India, he is considered one of the founders of the Ahl-i Hadīth school in India, Muhammad Siddīq Hasan Khān al-Qannawjī and hadith commentaries analysed. A versatile scholar elitising Siddīq Hasan Khān, especially in the science of hadith, in the field of Islamic sciences in different languages (Arabic, Urdu and Persian) more than 220 has written works. Author especially in the field of hadith commentary has two important studies. These studies are commentaries on the mukhtasars of *Sahīhayn.* The first of these is *ʿAwn al-Bārī li-halli Edillat al-Bukhārī,* a work on *al-Tajrīd al-Sarīh*, one of the mukhtasars of al-Bukhārī's *al-Jāmiʿ al-Sahīh*. The second is a commentary on *al-Mukhtasar al Sahīhi Muslim* (al-Jāmiʿ al-Muʿlim bi-maqāsid al-Jāmiʿ al-Muʿlim), one of the mukhtasars on Muslim's *al-Jāmiʿ al-Sahīh*, entitled *al-Sirāj al-Wahhāj min kashfi Metālibi Sahīhi Muslim b. Hajjāj*. Siddīq Hasan Khān, in these commentaries, he mentions some hadith/sunnah issues and records some information about them. This article analyses his approach to some hadith/sunnah issues in his commentaries. At the end of the study, it was understood that Hasan Khan dealt with a limited number of issues related to hadith/sunnah and generally approached these issues superficially and avoided giving detailed information. In addition, it has been observed that what he said about the subjects he mentioned is within the scope of classical hadīth methodology and does not contain any new information and

proposals. Therefore, it is concluded that he adhered to the classical methodology in his approach to hadith/sunnah issues.

Keywords

Hadith, Commentary, India, Siddiq Hasan Khan, ʿAvnu al-Bārī, al-Sirāj al-Wahhāj

GİRİŞ

1. Sıddîk Hasan Han'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği

1.1. Hayatı

Sıddîk Hasan Han'ın tam adı, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han b. Hasan b. Ali b. Lutfullah el-Hüseynî el Buhârî el-Kannevcî[2] şeklindedir.[3] 19 Cemaziyelevvel 1248 (14 Ekim 1832)'de Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Bans Bireli'de doğmuştur.[4] Soyunun Hz. Ali b. Ebi Talib'in oğlu Hz. Hüseyin'e dayanması sebebiyle el-Hüseynî[5], Buharâ'dan gelip Hindistan'a yerleşen Celaleddîn Cihaniyân Cihangeşt (ö. 785/1384) soyundan gelmesinden dolayı Buhârî,[6] yetişip büyüdüğü Kannevc şehri sebebiyle Kannevcî[7] nisbetine sahiptir.

Babasını küçük yaşta kaybeden Hasan Han, ekonomik sebeplerden ötürü Hindistan'ın Bopal şehrine gidip burada birçok devlet kademesinde çalıştıktan sonra, dönemin Bopal emîresi Şah Cihân Begüm ile evlenmiş ve Bopal Emîri ünvanını almıştır.[8] Hasan Han, küçük bir emirliğin yöneticisi olmasına rağmen uluslararası ilişkilere önem vermiştir. Bilhassa

---

[2] Kannevc, Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı (Kannûc, Kınnevc, Kannauj) gibi isimlerle anılan bir şehridir. Müellif, *el-Hıtta fî Zikri's-Sihâhi's-Sitte* adlı eserinde Kannevc'in aslında Sinnevr şeklinde olduğunu ("kaf" kesreli, "nun" fethalı ve şeddeli ve "vav" sakin halde) ancak Mahmud İbn Sebuktekin tarafından "kaf" hafinin fethalandığını söylemiştir. Bkz. Sıddîk Hasan Han, *el-Hıtta fî Zikri's-Sihâhi's-Sitte,* Thk. Ali Hasan Halebi, Dâru'l-Ceyl, Beyrût t.y, s.471-472.

[3] Bağdatlı İsmail Paşa**,** *Hediyyetu'l-Arifin,* I-II, İstanbul 1955, c.2, s.388; Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilalî el-Hasenî, *el-İ'lam bi men fî Tarihi'l-Hind mine'l-A'lam: Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmiʿ ve'n-Nevâzır,* I-VIII, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1420/1999, c.8, s.1247; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kamûs Terâcim,* I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1423/2002, c.6, s.167; Zekî Muhammed Mücâhid, *el-A'lamu'ş-Şarkiyye,* I-IV, Dâru't-Tebaati'l-Mısriyyeti'l-Hadise, Kahire 1369/1950, c.2, s.167; Ömer Rıdâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn,* I-IV, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1414/1993, c.2, s.425; Abdülhamit Birışık, A. Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA***,** TDVY., İstanbul 2009, c. 37, s.92.

[4] Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır*, c.8, s.1247; Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA***,** c.37, s. 92.

[5] Sıddık Hasan Han, *et-Tâcü'l-Mükellel min Cevâhiri me'âsiri't-Tırazi'l-Ahiri ve'l-Evvel,* Vizaretü Evkaf ve Şuûni'l-İslamiyye, Katar 1428/2007, s. 535; Muhammed Mehdî Ali el-Hammûdî, *el-Kannûcî ve Ârâuhu't-Tefsîriyye 'alâ Dav'i Akvâli Eimmeti't-Tefsîr,* el- Ammü'l-Câmii, Sudan 1436/2015, s.3.

[6] Cüneyt Eren, *Sıddîk Hasan Hân ve Ahkamu'l-Kur'an Tefsiri,* Ekev Yayınları, Erzurum 2001, s.64.

[7] Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA***,** c.37, s.92.

[8] Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır,* c.8, s.1247; Ahter Cemal Muhammed Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan Araühü'l-İtikadiyye ve Mevkifuhu min Akideti's-Selef,* I-II, Camiatu Ümmi'l-Kura, Mekke 1988, c.1, s.28-31; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri,* s.70-72.

Osmanlı devleti ile dostane ilişkiler kurmuş, Sultan Abdulazîz ve Sultan Abdulhamîd Han döneminde Osmanlı'nın genel durumunun bozulduğu ve Rus saldırıları nedeniyle saltanatın tehlikeye girdiği bir süreçte, Bopal Eyalet Reisi sıfatıyla Osmanlı Devleti için yardım toplatmıştır. Bu nedenle Sultan Abdulhamîd Han 1878'de kendisine ikinci dereceden Mecîdî Nişan'ı, hanımı Şah Cihan Begüm'e ise Şefkat Nişan'ı vermiştir.[9] Hasan Han, Bopal şehrinde 1885 yılına kadar on beş sene yöneticilik yaptıktan sonra kendisine yönelik bazı ithamlardan ötürü görevini bırakmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra ilmi çalışmalara ağırlık veren Hasan Han, 59 yaşında 29 Cemâziyelâhir 1307'de (20 Şubat 1890) Bopal'de vefat etmiştir.[10]

1.2. İlmi Kişiliği

Sıddîk Hasan Han, ilim yuvası gibi bir aileye sahip olduğundan ilk eğitimini ağabeyi Seyyid Ahmed Hasan Arşî'den (ö. 1246/1831) almış, daha sonra Ferruhabad, Delhi ve Kanpûr gibi şehirlere gitmiştir. Bu şehirlerde Muhammed Hüseyn eş-Şâhcânfûrî, Muhammed Muhibbullâh Bânî, Muhammed Murâd el-Buhârî ve Hindistan müftüsü Şeyh Muhammed Sadruddîn Han gibi âlimlerden dersler okumuş, icazet almıştır.[11] Özellikle Delhi müftüsü Sadruddîn Han Bahadır Âzurde Dihlevî'den (ö. 1204/1784) iki sene boyunca aldığı ilim tahsili Hasan Han'ın ilmi hayatının zirvesini oluşturmuştur.[12]

Daha sonra ekonomik sebeplerle Hindistan'ın bir diğer şehri olan Bopal'a giden[13] Hasan Han, burada çeşitli görevlerde çalışmakla beraber ilim tahsiline de devam etmiştir. Bopal Müftüsü Şeyh Zeynülâbidîn b. Muhsin el-Ensârî el-Yemânî ile kardeşi Şeyh Hüseyn b. Muhsin es-Sebi'î (ö. 1327/1909) ve Şeyh Muhammed Yakûb ed-Dihlevî'den ilim tahsil ederek icazetler almıştır. O, burada geçirdiği süre zarfında Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh'*ini; Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin *Sünen'*lerini; Şevkânî'nin *ed-Derâriyyü'l-Mudîe* ve *Şerhu'd-Dürerí'l-Behiyye*'sini okumuştur. Bopal'da şeyh Muammer Abdülhak el-Banârsî başta olmak üzere birçok âlimden daha ders alan Hasan Hân'a, Aden kadısı Yahyâ b. Muhammed el-

---

[9] Cüneyt Eren, Nurullah Yılmaz, "Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* sy.19, s.237.(Raziyah Hamid, Nevvab Sıddîk Hasan Han, Bhopal Üniversitesi 1982 yılı basılmış Urduca doktora tezi s.97'den naklen); Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s.93.

[10] Hammûdî, *el-Kannûcî,* s.7; Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s.93.

[11] Hasan Han, *et-Tâcü'l-Mükellel,* s.535-536. Hayruddîn Numân b. Mahmûd b. Âlûsî, *Cilâü'l-Ayneyn fî Mühâkemeti'l-Ahmedeyn,* b.y.y., y.y., t.y., s.30; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır,* c.8, s.1247; Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan,* c.1, s.19-20; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri,* s.68.

[12] Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri,* s.68.

[13] Ziriklî, *el-A'lâm,* c.6, s.167.

Hazimî ve Bağdat Müftüsü Numan Hayruddîn el-Âlûsî gibi âlimler de talebelik yapmışlardır.[14]

1844 yılında karısı Zekiyye Begam'ı kaybeden Hasan Han o yıl Bopal'dan ayrılarak hacca gitmiştir. Hac ibadetini yerine getirmek için gittiği ve sekiz ay Hicaz ve Yemen'de kaldığı dönemde orada bulunan Hint ulemâsından ve diğer âlimlerden dersler okumuş, hadis ve tefsir ilmine dair senedler edinmiştir. Şeyh Abdulazîz Dihlevî'nin torunu Muhammed Yakub Dihlevî, Şevkânî'nin talebesi Abdülhak b. Fadlullah el-Hindî (ö. 1286/1869) ve Hudeyde müftüsü Şeyh Hüseyin b. Muhsin el-Yemanî (ö. 1245/1725) istifade ettiği hocaları arasındadır. Onun ilmi konularda Şevkânî çizgisinde hareket etmesinin en önemli nedeni olarak bu dönemin etkisi gösterilmektedir.[15]

2. Sıddîk Hasan Han'ın Eserleri

Sıddîk Hasan Han, başta İslâmî ilimler olmak üzere pek çok muhtelif alanda birçok eser kaleme almış velûd bir âlimdir.[16] Onun hakkında bilgi veren bazı araştırmacılara göre bu eserlerin sayısı 222[17] veya 223'tür.[18] Ancak yazdığı küçük risaleleri dâhil edince bu sayı 300'ü bulmaktadır.[19] Hasan Han, eserlerini Arapça, Urduca ve Farsça dillerinde yazmıştır.[20] Çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı burada sadece Arapça olarak telif ettiği hadis eserlerinin kısaca tanıtımını yapacağız.

2.1. Hadis İlmine Dair Eserleri

1. *el-İdrâk bi-Tahrîci Ehâdîsi Reddi'l-İşrâk*: Şeyh Veliyyullah Dehlevi'nin torunu İsmâil Şehîd'in şirki reddetmek amacıyla yazdığı *Reddu'l-İşrak* adlı eserindeki hadisler tahrîc edilmiştir. Kanpur'da (1290/1873) basılmıştır.[21]

2. *eI-İzâ'a li-mâ Kâne ve mâ Yekûnu Beyne Yedeyi's-Sâ'a:*[22] Hasan Han, bu eserinde fiten hadisleri ile kıyamet alametlerine dair hadisleri ele almaktadır.

---

14 Hasan Han, *et-Tâcü'l-Mükellel,* s.536; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır,* c.8, s.1247; Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan,* c.1, s.22.
15 Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s.92.
16 Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan,* c.1, s.66; Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s.93-94.
17 Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî, *Cuhûdun Muhlese fî Hidmeti's-Sünneti'l-Mutahhara,* İdâratü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1980, s.77; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır,* c.8, s.1250.
18 Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri,* s.83; Sait Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddîk Hasan Han (ö.1307/1890),* Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018, s.75.
19 Sıddık Hasan Han, *el-İzâ'a li-mâ Kâne ve mâ Yekûnu Beyne Yedeyi's- Sâ'a,* Thk.Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000, s.13; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır,* c.8, s.1250.
20 Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan,* c.1, s.66; Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s.93.
21 Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri,* s.89; Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s.94.

3. *Erbaûne Hadisen fî Fedâili'l Hacc ve Umra:* Müellif bu eseri, Hac ve Umre ibadetini yapmak isteyenler için kaleme almıştır. Eserde Hac ve Umrenin faziletinden bahsedilmekte ve konuyla ilgili kırk hadise yer verilmektedir. Eserin yazım tarihi 1292'dir.[23]

4. *Erbaûne Hadisen Mütevâtiren:* Kırk tane mütevâtir hadisi konu edinmektedir.[24]

5. *Bülûğu's-Sûl min Akdiyeti'r-Resûl:* Müellif, İbn Kayyım'ın *İ'lâmu'l-Muvakkı'în*[25] adlı eserinin sonunda topladığı Hz. Peygamber'den mervi hüküm ve fetvaları, okuyucunun daha kolay istifade edebilmesi için bu kitapta bir araya getirmiştir. Kitap 1292 yılında Bopal'de basılmıştır.[26]

6. *el-Hırzu'l-Meknûn min Lafzi'l-Ma'sûmi'l-Me'mûn:* Bu eser 13 sayfadan oluşmakta ve 40 mütevatir hadisi konu edinmektedir. 1290 yılında Matbaa Skenderi'de basılmıştır.[27]

7. *Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resûlihi fî'n-Nisve:* Hasan Han, bu kitabı Bopal emiresi olan hanımının talebi üzerine kaleme almıştır.[28] Eseri iki bölüme ayıran müellif ilk bölümde kadınlar hakkındaki ayetlere, ikinci bölümde ise hadislere yer vermiştir. Çeşitli baskıları bulunmaktadır.[29]

8. *el-Hıtta fî Zikri's-Sıhâhi's-Sitte:* Eser, bir giriş beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında ilim ve ulemânın fazileti, hadis ilminin değeri ve

---

22 Bopal 1293; el-Cevâib bil-Âsitâne 1293; Matbaatu'l-Medenî, Mısır 1959; Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421.

23 Sadullah b. Muhammed b. Âlim el-Muhammedi, *el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fi'l-Edebi'l-Arabi,* el-Câmiatu'l-İslamiyyetu'l-Alemiyye, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İslamabad 1421/2001, s.52; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri,* s.89.

24 Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri,* s.94.

25 *İ'lamül Muvakkı'in an Rabbi'l-Âlemîn*: Mezhepler üstü veya selefî nitelikte bir metodoloji denemesi mahiyetindeki eserde, bu metodolojinin Hz. Peygamber'den itibaren gelişim seyri ve genel esasları ele alınmıştır (Delhi 1313-1314; Kahire 1325, Ĥâdi'l-ervâh ile birlikte; nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1374/1955, 1968; nşr. Abdurrahman el-Vekîl, Kahire 1389/1969; nşr. Abdülkerîm İbrâhim el-Garbâvî, Kahire 1970; nşr. M. Abdüsselâm İbrâhim, Beyrût 1991, 1993; nşr. İsâmüddin es-Sabâbatî, Kahire 1414/1993). Bkz. H. Yunus Apaydın, "İbn Kayyim el-Cevziyye", *DİA,* TDVY., İstanbul 1999, c.20, s.120.

26 Sadullah el-Muhammedi, *el-Emir Sıddîk Hasan Han,* s.53.

27 Sadullah el-Muhammedi, *el-Emir Sıddîk Hasan Han,* s.53.

28 Sıddîk Hasan Han, *Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resulihî fi'n-Nisve,* Thk. *Mustafa Said el-*Hın-*Muhyiddin Musto, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1401/1981, s.13-14.*

29 Bkz. İstanbul 1301; nşr. Muhammed Abdürrezzâk er-Raûd, Amman, 1989; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Mansûre 1996; nşr. Hedy Mahmûd Karâa, Kahire, 1401/1981; nşr. Mustafa Saîd el-Hın Muhyiddin Misto, Beyrût, 1416/1997). Eser, Fıkhu'n-Nisâ fi'l-Kurâni'l-Kerîm ve's-Sünneti'n-Nebeviyye adıyla da basılmıştır. (nşr. Hamza en-Neşreti-Abdülhafız Ferağli, Kahire 1998) Bkz. Abdülhamit Birışık, A. Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s. 94.

muhaddislerin fazileti konusu işlenmektedir. Birinci bölümde başlangıcı, toplanması, yazılması ve nakledilmesi açısından hadis ilminin bilinmesi konusu; ikinci bölümde hadis ilimleri ve bu konuda yazılan eserler ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde hadis kitaplarının tabakaları; dördüncü bölümde İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'*i de dâhil edilerek *Kütüb-i Sitte* ve üzerine yazılan şerhler hakkında bilgi verilmektedir. Son bölümde ise İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin biyografilerine yer verilmektedir.[30] Eser, Lahor (1977) ve Beyrût'ta (1985, 1987) basılmıştır.[31]

9. *er-Rahmetu'l-Mühdât ilâ men Yurîdu Ziyâdeti'l-'İlmi 'alâ Ehâdîsi'l-Mişkât*: *Mişkâtu'l-Mesâbih*[32] adlı meşhur esere, Hasan Han'ın yaptığı ta'lîk ve izahatları ihtiva etmektedir. Hicri 1301'de 352 sayfa olarak neşredilmiştir.[33]

10. *er-Ravdu'l-Bessâm min Tercemeti Bulûği'l-Merâm:* Bu kitap, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Bulûğu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*[34] isimli eseri üzerine yapılmış bir çalışmadır. Hasan Han'ın büyük oğlu adına Riyad'da (1411) basılmıştır. Ancak kaynaklar bu kitabın Hasan Han'a ait olduğu konusunda ittifak etmiştir.[35]

11. *es-Sirâcü'l-Vehhâc min Keşf-i Metâlîb-i Müslim b. Haccâc:* el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) *Sahîh-i Müslim* için yazdığı *Muhtasaru Sahîhi Müslim*[36] adlı ihtisarın şerhidir.

---

30 Bkz. Sıddîk Hasan Han, *el-Hıtta fi Zikri's-Sihâhi's-Sitte,* Thk. Ali Hasan Halebi, Dâru'l-Ceyl, Beyrût t.y,

31 Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s. 94.

32 Bu eser Hatîb et-Tebrîzî tarafından Ferrâ el-Begavî'ye ait *Mesâbîhu's-Sünne*'yi tamamlamak için yapılmış bir şerhtir. Hatîb et-Tebrîzî bu eserinde Begavî'nin sahîh ve hasen diye ikiye ayırdığı hadisleri yeniden tertipleyip eklemelerde bulunmak suretiyle onun hadisleri seçme şartlarını dikkate alarak esere üçüncü bir bölüm eklemiş olup müellifin kapalı bıraktığı yerleri açıklamış ve hadislerin râvilerini zikretmiştir. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbihu's-Sünne", *DİA,* TDVY., Ankara 2004, c.29, s.259.

33 Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri,* s.93.

34 İbn Hacer el-Askalânî'nin ahkâm hadislerini ihtiva eden eseri olup tam adı *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm'*dır. Eserin yazımında, özellikle ibadet, hukuk ve muamelat konularına dair sahîh hadislerin toplanması ve kolayca ezberlenecek bir mekteb kitabı olması dikkate alınmıştır. Bkz. Ali Osman Koçkuzu, "Bulûgul-Merâm", *DİA,* TDVY., İstanbul 1992, c.6, s.412.

35 Sadullah el-Muhammedi, *el-Emir Sıddîk Hasan Han,* s.56.

36 Eser, Sıddîk Hasan Han'ın *es-Sirâcu'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı Arapça şerhiyle birlikte basılmış (Bhopal 1302), eseri ayrıca Nâsırüddin el-Elbânî (I-II, Kuveyt 1389/1969; Beyrût 1393/1973; Beyrût-Dımaşk 1407/1987, 6. bs; Riyad 1414/1994) ve Ali Abdullah ed-Demecân (?) *Ehâdîs Muhtâra Sehletü'l-Hıfz ve'l-'İbâre: min Muhtasarı Sahîhi Müslim* adıyla (Riyad 1416/1996) yayımlanmıştır. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *DİA,* TDVY., İstanbul 2006, c.32, s.36.

12. *ʻAvnu'l-Bârî li-Halli Edilleti'l-Buhârî*[37]*:* Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *Sahîh-i Buhârî* üzerine kaleme aldığı *et-Tecrîdu's-Sarîh*[38] adlı muhtasarın şerhidir.[39]

13. *Fethu'l-Allâm li-Şerhi Bulûği'l-Merâm*[40]: İbn Hacer'in ahkâm hadislerine dair *Bulûğu'l-Merâm*[41] adlı eserinin şerhidir. Hasan Han, bu eseri *Miskü'l-Hitâm min Şerhi Bulûği'l-Merâm* adıyla Farsça olarak da şerh etmiş,[42] ayrıca *er-Ravzü'l-Bâsim min Tercemeti Bulûği'l-Merâm* ismiyle Farsça'ya tercüme etmiştir.[43]

14. *Nüzûlü'l-Ebrâr bi'l-ilmi'l-Me'sûr mine'l-Ed'iyeti ve'l-Ezkâr*[44]*:* Müellifin, Peygamberimiz'in (s.a.v.) dua ve zikir ihtiva eden sahîh hadislerini bir araya getirdiği eseridir.[45]

3. Sıddîk Hasan Han'ın Hadis Şerhlerinde Bazı Hadis/Sünnet Meselelerine Yaklaşımı

Hasan Han'ın yukarıda yer verdiğimiz hadis ilmine dair eserleri içerisinde bulunan iki şerhi, çalışma konumuzu oluşturmaktadır. Bunların ilki, Buhârî'nin *el-Câmiʿu's-Sahîh*'inin en önemli muhtasarlarından kabul edilen ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh*'i üzerine yazılmış, *ʿAvnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî* isimli eseridir. İkincisi ise el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) İmam Müslim'in *el-Câmiʿu's-Sahîh*'ine yazdığı, *Muhtasaru Sahîhi*

37 I-II, Bopal 1299/1881; I-V, Halep, 1984.
38 Eser, Muhtasarü'l-Buhârî adıyla da bilinmektedir. el-Câmiʿu's-Sahîh'in ihtisarı ve yeniden tertip edilmiş şekli olup, Sahîh-i Buhârî'nin en meşhur muhtasarlarından biridir. Zebîdî bu eserinde Sahîh-i Buhârî'deki hadislerden sadece muttasıl müsned olanlara yer vermiş, bunların senedlerini ve mükerrerlerini de çıkarmıştır. Abdullah eş-Şerkâvî tarafından Fethu'l-mübdî bi-şerhi Muhtasari'z-Zebîdî; Sıddîk Hasan Han tarafından da ʿAvnu'l-Bârî li-halli edilleti'l-Buhârî adıyla şerhedilen eseri Ahmed Naim ve Kâmil Miras uzun açıklamalarla birlikte Türkçe'ye çevirmiş, çeviri 1928-1948 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilmiştir (Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, I-XII). Bkz. Hüseyin Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed" *DİA,* TDVY., İstanbul 2013, c.44, s.167.
39 Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s. 93.
40 I-II, Bulak 1302; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, I-II, Beyrût 1418/1997; nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, I-IV, Beyrût 1422/ 2001; I-II, Dârü Sâdır, Beyrût, t.y.
41 İbn Hacer, eseri oğlu Ebü'l-Meâlî Bedreddin Muhammed için 828 (1425) yılında kaleme almıştır. Eserde ibadet, hukuk ve muâmelâta dair 1356 sahîh hadis bulunmakta olup ilki Leknev'de (taşbaskı 1253/1837) olmak üzere birçok defa basılmıştır. Eser Emîr es-San'ânî, Sıddîk Hasan Han, Ahmed Hasan ed-Dihlevî gibi âlimler tarafından şerhedilmiştir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA,* TDVY., İstanbul 1999, c.19, s.526.
42 Bkz. I-III, Leknev, t.y.
43 Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA,* c.37, s. 94.
44 İstanbul, 1301; Dârü'l-Ma'rife, Beyrût, t.y.
45 Sıddîk Hasan Han, *Nüzûlü'l-Ebrâr bi-İlmi'l-Me'sûri mine'l-Ed'iyeti ve'l-Ezkâr,* Dârü'l-Ma'rife, Beyrût, t.y., s.4. (Mukaddime) Müellifin buraya kadar zikrettiğimiz Arapça hadis ilmine dair eserleri ile diğer ilimlere yönelik eserlerinin yer aldığı kaynaklar için bkz. Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan,* c.1, s.70-73; Sadullah el-Muhammedi, *el-Emir Sıddîk Hasan Han,* s.49-74; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri,* s.83-107; Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddîk Hasan Han,* s.75-84.

Müslim (*el-Câmiʿu'l-Muʿlim bi-makasıdi Câmiʿi Müslim*) üzerine yazılmış, *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* isimli şerhtir. Hasan Han, söz konusu şerhlerinde bazı hadis/sünnet konularından söz etmekte ve bunlarla ilgili birtakım bilgiler kaydetmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun, *Sahîhayn,* sahâbe tanımı, hikmet-sünnet ilişkisi, hadislerin yazımı ve tedvini, hükmen merfû hadis, mütevâtir hadis ve mürsel hadis gibi konulara temas ettiği görülmektedir. Bu bölümde onun bu meselelere yaklaşımı ele alınacaktır.

3.1. Sahîhayn Anlayışı

Çalışma konumuz olan şerhlerini, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* eserlerinin muhtasarları üzerine telif eden Hasan Han'ın, *Sahîhayn* hakkında nasıl bir anlayışa sahip olduğunu bilmek önemlidir. Bu açıdan söz konusu şerhlere baktığımızda, onun *Sahîhayn*'a bakışını yansıtan bazı ifadelerin bulunduğunu görmekteyiz. Mesela şârihimiz, *'Avnu'l-Bârî* şerhinin mukaddimesinde Buhârî'nin *el-Câmi'u's- Sahîh*'inin, Allah'ın kitabından sonra diğer tüm kitaplara tercih edildiğini belirtmektedir.[46]

Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc* şerhinin mukaddimesinde ise *Sahîhayn*'ın hadis alanında hatta mutlak anlamda ilim alanında yazılmış en sahîh iki eser olduğunu vurgulamaktadır. O, satırların devamında İslâmî ve imani alanda yazılmış eserler içerisinde *Sahîhayn*'ın benzerinin olmadığını ve ilim ehlinin çoğunluğunun ittifakıyla bu iki eserin, Kur'ân-ı Kerim'den sonra diğer tüm kitaplara tercih edildiğini söylemektedir.[47]

Anlaşıldığı üzere Hasan Han, *Sahîhayn*'a methedici ve sahiplenici bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Onun bu *Sahîhayn* anlayışının şerhlerine de yansıdığını söyleyebiliriz. Nitekim şerh ettiği hadislerde sened ve metin tenkidinden uzak durması, *Sahîhayn*'daki hadislerin tümünü sahîh görmesinin bir sonucudur.

3.2. Sahâbe Tanımı

Ulemâ arasında kime sahâbî denileceği hakkında genellikle iki farklı görüş ön plana çıkmıştır. Görüşün ilki usûlcülere (usûl-i fıkıh âlimlerine) aittir. Onlara göre sahâbî, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) uymak ve ondan sünnetini öğrenmek maksadıyla onunla uzun süre birlikte yaşayan kimsedir. Muhaddislere göre ise, Müslüman olarak Hz. Peygamber'i (s.a.v.)

[46] Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî,* I-X, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1430/2009, c.1, s.39.

[47] Sıddîk Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc min Keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc,* I-XI, Thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1417/1997, c.1, s.7-8.

gören ve bu imanla yaşayıp ölen kimsedir. Dolayısıyla usûlcülerin tanımına göre bir defa ve kısa süreli Hz. Peygamber'i (s.a.v.) gören kimse sahâbî sayılmazken hadis âlimlerine göre ise sahâbîdir.[48]

Müellifimiz Hasan Han'ın da "sahâbenin faziletleri" bölümünde sahâbeyi tarif ettiği görülmektedir. Ona göre, Nebî'nin (s.a.v.) peygamberlik zamanında bir saat dahi olsa onun sohbetinde bulunan veya bir an dahi olsa onu gören, körlük gibi görmeye engel bir durumla beraber sohbet vakti orada bulunan, akıllı olan kadın, köle, bulûğa ermemiş kimse, cin ve meleğe de sahâbî denilir. Müellifimiz, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile oturma, yürüme ve konuşma olmaksızın bir kimsenin sadece onu görmesinin cumhûrun görüşüne göre sahâbîlik için yeterli olacağını belirtmiş, ayrıca sahâbî sayılmak için İslam üzere ölmek gerektiğini, irtidat edenlerin sahâbî olamayacağını da İbn Hacer'den nakletmiştir.[49]

Hasan Han'ın mezkûr sahâbe tanımından, onun bu konuda usûlcülerin görüşünü değil, hadis âlimlerinin görüşünü benimsediğini söylememiz mümkündür.

3.3. Hikmet-Sünnet İlişkisi

Hikmet kavramı terim olarak; adalet, ilim, amel, nübüvvet, Kur'ân, Allah'a itaat, dini anlayış, Allah korkusu, akıl, söz ve işte isabet, hakkı bilme ve hayır işlemek demektir.[50] Bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de; öğüt, anlama, bilgi ve akli deliller, Kur'ân, Kur'ân'ın yorumu, sünnet ve peygamberlik anlamlarında kullanılırken,[51] hadislerde ise; faydalı ilim, tecrübe-beceri-cesaret, güzel söz, Kur'ân, Kur'ân'ı kavrama, öğüt-ibret, marifetullah gibi farklı anlamlarda kullanılmış, bunlar içerisinde en fazla kullanıldığı mana ise 'faydalı ilim' olmuştur.[52]

---

[48] Ahmet Yücel, *Hadis Usulü,* İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s.117. Geniş bilgi için bkz. M. Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s.59-67; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s.65-70; Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe" *DİA,* TDVY., İstanbul 2008, c.35, s.491.

[49] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.7, s.369, 371. Müellifimiz, *Husûlu'l-Me'mûl min 'İlmi'l-Usûl* adlı eserinde de sahâbe tanımı hakkında benzer ifadeleri kullanmış, ayrıca sahâbenin adaleti konusuna değinmiştir. O, sahâbe için adaletin asıl olduğunu belirterek, bununla ilgili Kur'ân ve hadisten deliller zikretmiştir. Bkz. Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-Me'mûl min 'İlmi'l-Usûl,* Thk. Ahmet Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Dâru'l-Fadîle, Kâhire t.y, s.152-153.

[50] İsmail Karagöz, "Hikmet", *Dinî Kavramlar Sözlüğü,* DİB Yayınları, Ankara 2006, s.258.

[51] İlhan Kutluer, "Hikmet", *DİA,* TDVY., İstanbul 1998, c.17, s.503-504; Karagöz, "Hikmet", *Dinî Kavramlar Sözlüğü,* s.258.

[52] Halil İbrahim İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2007), s.67.

Hasan Han da söz konusu şerhinde hikmet konusuna, Resûlullah'ın (s.a.v.) İbn Abbâs için *"Allah'ım ona hikmeti öğret"* diye dua etmesinden bahseden hadisin[53] izahında değinmiştir. O, hadiste zikredilen "hikmet" kavramı hakkında çeşitli görüşlere yer vermiş ve bu hususta İmam Şâfiî'den nakledilen, "Hikmet; Allah Resûlünün (s.a.v.) sünnetidir" şeklindeki görüşün en evla görüş olduğunu belirtmiştir.[54]

Hasan Han'ın hikmeti sünnet olarak yorumlaması, onun aynı zamanda sünnetin vahiy kaynaklı olduğunu kabul ettiğinin de bir göstergesi sayılabilir. Zira eş-Şâfiî'nin sünnetin vahiy ürünü olduğunu temellendirmede kullandığı delillerden birisi de bazı ayetlerde yer alan "hikmet" ifadesini sünnet olarak açıklamasıdır.[55]

3.4. Hadislerin Yazımı ve Tedvini

Hasan Han'ın şerh çalışmasında değindiği konulardan biri de hadislerin yazımı ve tedvinidir. Onun bu konuyu ele alması, ilim bölümünde İbn Abbâs'tan gelen rivayet bağlamında olmuştur. İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ağrısı şiddetlenince: *"Bana yazmak için bir şey getiriniz, size öyle bir yazı yazayım ki, ondan sonra hiç dalâlete düşmeyesiniz"* buyurdu. Hz. Ömer: *"Peygamber'in (s.a.v.) hastalığı ağırlaştı. Yanımızda da Allah'ın kitabı vardır, o bize yeter"* deyince, oradaki sahâbîler ihtilâfa düştüler ve sesleri yükseldi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): *"Yanımdan çıkın! Benim yanımda nizâlaşmak olmaz"* buyurdu.[56]

Hasan Han, mezkûr hadisin izahında bu hadisten, hadis yazımının câiz olduğu şeklinde bir sonuç çıkarmıştır. Ona göre Hz. Ali'nin hadisi ile Ebû Şah kıssası da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu konuda izni olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Müslim'de Ebû Saîd el-Hudrî kanalıyla nakledilen, *"Benden bir şey yazmayın. Kim benden Kur'ân'dan başka bir şey yazmışsa, onu hemen imha etsin…"*[57] şeklindeki rivayet ise hadis kitabetini nehyetmektedir. Ancak şârihimiz, Ebû Saîd el-Hudrî rivayetinin Kur'ân'ın nüzul zamanına has olduğunu ve bu yasağın nedeninin de Kur'ân'a başka bir şeyin karışma endişesi olduğunu belirtmiştir. Bu endişe bulunmadığı zaman başka şeylerin yazılmasına izin verilmesinin

---

[53] Buhârî, "Fedâilu Ashâbi'n-Nebî", 24.
[54] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.7, s.434-435; Müellifimizin *es-Sirâcu'l-Vehhâc* adlı şerhinde de "hikmet" kavramını sünnet olarak yorumladığı görülmektedir. Bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc,* c.1, s.190; c.9, s.546.
[55] Bkz. M. Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, s.220; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu,* OTTO Yayınları, Ankara 2017, s.97; Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddık Hasan Han,* s.99.
[56] Buhârî, "İlim", 39.
[57] Müslim, "Zühd ve Rekâik", 72.

önceki yasağı nesh ettiğini veya yasağın, hıfzetmeden sadece yazıya güvenenler için, iznin de hem yazan hem de ezberleyenler için olduğunu söylemiştir. O, bununla birlikte sahâbe ve tâbiûndan bir grubun, hadis kitabetini kerih bulduklarını nakletmiştir. Çünkü bu grup, hadisleri ezber yoluyla aldıklarından, başkalarının da onlardan bu hadisleri ezberleyerek almalarını tercih etmişlerdir.[58] Hasan Han, sözlerinin devamında hadislerin tedvinine de temas etmiş ve hadisi ilk tedvin eden kimsenin, hicri ikinci yüzyılın başında Ömer b. Abdilazîz'in emriyle İbn Şihâb ez-Zührî olduğunu kaydetmiştir.[59]

3.5. Hükmen Merfû Hadis

Hasan Han, Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen, *"Resûlullah (s.a.v.) zamanında kadınlar ve erkekler birlikte abdest alırlardı"*[60] mealindeki hadisin izahında, hükmen merfû konusuna da değinmiş ve şunları söylemiştir: "Sahâbî, "biz yapardık" dediğinde veya "onlar Resûlullah (s.a.v.) zamanında yapıyorlardı" denildiğinde bu hükmen merfû olur. Ayrıca hükmen merfû sahîhtir."[61]

Hasan Han, Ümmü Atiyye'den nakledilen, *"Bizden gelen sarı ve bulanık akıntıyı hayızdan saymazdık"*[62] şeklindeki hadisin şerhinde ise bazı âlimlerin, "Nebî'nin (s.a.v.) zamanı" ifadesini, sahâbînin açıkça zikretmediği, ancak "كُنَّا" ve buna benzer siganın kullanıldığı rivayetleri de merfû saydıklarını nakletmiştir.[63]

Hasan Han, hükmen merfû hakkında mezkur bilgilere yer vermişse de muhaddislerin hangi konuları ihtiva eden hadisleri hükmen merfû saydıkları ile ilgili önemli bir husustan bahsetmemiştir. Bu durum onun konuya detaylı bir şekilde temas etmediğini göstermektedir.

3.6. Mütevâtir Hadis

Hasan Han'ın şerhinde değindiği konulardan biri de mütevâtir meselesidir. O, Ebû Hureyre'nin naklettiği, *"İsmimle isimlenin, künyemle künyelenmeyin. Rüyasında beni gören kimse gerçekten de görmüştür. Çünkü şeytan, benim suretime giremez. Benim adıma kasıtlı*

[58] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.1, s.430. Hasan Han, Ebû Saîd el-Hudrî rivayetini, *es-Sirâcu'l-Vehhâc* şerhinde de açıklamıştır. O, bu hadisin yazmayı mubah kılan diğer hadislerle nesh edildiği şeklinde bir görüş naklederek, bu görüşün isabetli olduğunu, çünkü Allah Resulünün (s.a.v.) bazı ülke hükümdarlarına gönderdiği mektuplar ve Hudeybiye antlaşmasındaki sahife gibi örneklerin, şüphesiz Kur'ân'dan başka şeyler olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc,* c.10, s.424.
[59] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.1, s.430-431.
[60] Buhârî, "Vudû", 43.
[61] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.1, s.562.
[62] Buhârî, "Hayız", 25.
[63] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.2, s.73.

olarak yalan söyleyen kimse de cehennemdeki yerine hazırlansın"[64] şeklindeki hadisin izahında, Nevevî'nin şöyle dediğini nakletmektedir: "Bu hadis, 200 sahâbîden nakledilmiştir. Turuklarının çokluğu sebebiyle, bir grup, hadisin mütevâtir olduğunu söylemiştir. Ancak buna, mütevâtirin şartı için isnadın başından sonuna kadar her tabakada râvi çokluğunda eşitlik gereklidir, bu durum tarîklerin her birinde mevcut değildir, denilerek itiraz edilmiştir."

Hasan Han, Nevevî'nin aktardığı itiraza cevap olarak, tevâtürden kastın, başından sonuna kadar her asırda hadisi, bir topluluğun diğer bir topluluktan rivayet etmesi olduğunu, bunun da ilim ifade etmede yeterli olduğunu belirtmiştir. O, mütevâtirde muayyen bir adetin şart olmadığını, bilakis ilim ifade etmesinin kâfi geleceğini, bununla birlikte râvilerdeki üstün sıfatların, adedin yerini alabileceği gibi adedin önüne de geçebileceğini kaydetmiştir. Şârihimiz, mütevâtir hakkında söylediklerine, İbn Hacer'in, *Nuket 'Ulûmi'l-Hadis* ve *Şerhu Nuhbetu'l-Fiker* adlı eserlerinde yer verdiğini, ayrıca onun mezkur kitaplarında, mütevâtir örneğinin "men kezebe aleyye…" hadisi dışında bulunmadığını iddia edenlere de mütevâtirle ilgili birçok hadisi örnek gösterdiğini bildirmiştir.[65]

Hasan Han'ın açıklamalarından, onun mütevâtir konusuna İbn Hacer'in anlayışı doğrultusunda yaklaştığını söyleyebiliriz. Bununla beraber mütevâtir hakkında kaydettiği bilgilerde, tevâtürün önemli şartlarından olan, haberin his ve müşahedeye dayalı olması[66] bahsine değinmediği gibi, lafzi ve manevi tevâtür şeklindeki ikili ayrıma[67] da temas etmemiştir. Yine mütevâtirin sağladığı bilginin zaruri mi yoksa nazari mi olduğu yönündeki tartışmaları[68] da konu edinmemiştir.

3.7. Mürsel Hadis

Hasan Han, Abdullah b. Mâlik b. Buhayne tarafından nakledilen, *"Resûlullah (s.a.v.) namaz kıldığı zaman (secde esnasında) koltuk altlarının beyazlığı görünecek derecede kollarını vücudundan ayırırdı"*[69] şeklindeki hadisin şerhinde, mürselin delil olma yönünden değerine değinmiştir. Onun İbn Hacer'den naklen aktardığına göre, Ebû Hanîfe, Mâlikîlerden

---

[64] Buhârî, "İlim", 38.

[65] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.1, s.425.

[66] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar fi Şerhi Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser,* Thk. Abdulkerim el-Fudaylî, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût 1432/2011, s.24; Bilal Saklan, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 1986), s.14; Hüseyin Hansu, *Mütevatir Haber,* Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008, s.96.

[67] Saklan, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri,* s.30-32; H. Yunus Apaydın, "Mütevâtir", *DİA,* TDVY., İstanbul 2006, c.32, s.209.

[68] İbn Hacer, *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar,* s.25-26; Saklan, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri,* s.28-30; Apaydın, "Mütevâtir", *DİA,* c.32, s.210; Hansu, *Mütevatir Haber,* s.99-103.

[69] Buhârî, "Salât", 27; "Ezân", 130; Müslim, "Salât", 235.

bir grup ve meşhur olan görüşe göre Ahmed b. Hanbel, mürseli, hüccet olarak kabul ederken; eş-Şâfii ve hadisçilerin çoğunluğu ise mürsel'in hüccet olmadığı görüşündedirler.[70]

Hasan Han, İbn Abbâs isnadıyla rivayet edilen, *"Resûlullah (s.a.v.) Ramazan ayında Mekke'ye doğru yola çıktı. Kedid mevkiine gelene dek oruçluydu. Kedid'e varınca iftar etti. Onunla beraber olanlar da iftar ettiler"*[71] mealindeki hadisin şerhinde ise sahâbe mürsel'ine temas etmiştir. O, bu hususta el-Kâbisî'den şunları aktarmıştır: "Şüphesiz hadis, sahâbenin mürsellerindendir. Çünkü İbn Abbâs, bu seferde anne babasıyla birlikte Mekke'de ikamet ettiğinden, bu olaya şahit olmamıştır. O, bunu başka sahâbîden işitmiş gibidir."[72]

Yine Hasan Han, Hz. Âişe isnadıyla aktarılan, Hz. Peygambere (s.a.v.) gelen ilk vahyin ve Hirâ mağarasında vahiy meleği ile karşılaşmasının anlatıldığı uzunca bir hadisin[73] şerhinde, bu hadisin sahâbenin mürsellerinden olduğunu, çünkü Hz. Âişe'nin bu hadiseye yetişmeyip, bunu ya Nebî'den (s.a.v.) veya bir sahabîden dinlediğini belirtmiştir. Ayrıca satırların devamında sahâbe mürselinin Ebû İshâk el-İsferâyînî dışında ulemânın tümü nezdinde hüccet kabul edildiğini kaydetmiştir.[74]

Görüldüğü üzere Hasan Han, delil olma yönünden değeri ile sahâbe mürseline değinmiş, ancak mürselin tanımını yapmadığı gibi mürsel-i hafî[75] konusundan da hiç bahsetmemiştir.

SONUÇ

Hint alt kıtası, tarih boyu birçok İslâm âliminin yetişmesine ve burada nice kıymetli eserlerin yazılmasına tanıklık etmiş çok önemli bir havzadır. Bu verimli coğrafyanın 19. yüzyılda yetiştirdiği mümtaz âlimlerden biri de Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Han b. Hasen b. Alî el-Kannevcîdir. Çok yönlü bir âlim olarak temayüz eden Sıddîk Hasan Han, hadis ilmi başta olmak üzere, İslâmî ilimler sahasında muhtelif dillerde (Arapça, Urduca ve Farsça) 220'den fazla eser kaleme almıştır.

---

[70] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.2, s.184-185.
[71] Buhârî, "Savm", 34.
[72] Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî,* c.5, s.113.
[73] Müslim, "Îmân", 252.
[74] Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc,* c.1, s.279. Sahâbe Mürsel'i hakkında bir diğer örnek için bkz. *es-Sirâcu'l-Vehhâc,* c.9, s.10.
[75] Mürsel-i Hafî: "Bir râvinin çağdaşı olmakla beraber görüştüğü bilinmeyen bir kişiden yaptığı rivayete denilir." bkz. Salahattin Polat, "Mürsel", *DİA,* TDVY., İstanbul 2006, c.32, s.52.

Sıddîk Hasan Han'ın özellikle hadis şerhi alanında dikkate değer iki önemli çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalar, *Sahîhayn* üzerine yazılmış muhtasarların şerhleridir. Bunların ilki, Buhârî'nin *el-Câmiʿu's-Sahîh*'inin muhtasarlarından *et-Tecrîdü's-Sarîh* üzerine yazılmış, *ʿAvnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî*. İkincisi ise Müslim'in *el-Câmiʿu's-Sahîh*'inin muhtasarlarından *Muhtasaru Sahîhi Müslim (el-Câmiʿu'l-Muʿlim bi-mekâsıdi Câmiʿi Müslim)* üzerine yazılmış, *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı şerhtir.

Hasan Han, söz konusu şerhlerinde bazı hadis/sünnet konularından söz etmiş ve bunlarla ilgili birtakım bilgiler kaydetmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Sahîhayn,* sahâbe tanımı, hikmet-sünnet ilişkisi, hadislerin yazımı ve tedvini, hükmen merfû hadis, mütevâtir hadis ve mürsel hadis gibi konulara temas etmiştir. Hasan Han'ın şerhlerinde değindiği bu konulara, genellikle yüzeysel yaklaşıp detaylı bilgiler vermekten kaçındığı anlaşılmıştır. Ayrıca zikrettiği konular hakkında söylediklerinin de klasik hadîs usûlü kapsamında olup yeni bir bilgi ve teklif içermediği görülmüştür. Dolayısıyla onun hadis/sünnet meselelerine olan yaklaşımında, klasik usûle bağlı kaldığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Âlûsî, Hayruddîn Numân b. Mahmûd, *Cilâü'l-Ayneyn fî Mühâkemeti'l-Ahmedeyn,* b.y.y., y.y., t.y.

Apaydın, H. Yunus, "İbn Kayyim el-Cevziyye", *DİA*, c.20, TDVY., İstanbul 1999.

Apaydın, H. Yunus, "Mütevâtir", *DİA,* c.32, TDVY., İstanbul 2006.

Bağcı, H. Musa, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Arifin,* I-II, İstanbul 1955.

Birışık, Abdülhamit, A. Cüneyt, EREN "Sıddîk Hasan Han", DİA, c.37, TDVY., İstanbul 2009.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmiu's-Sahîh,* I-IX, Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavku'n-Necât, y.y., t.y.

Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe" *DİA,* c.35, TDVY., İstanbul 2008.

Eren, Cüneyt, Nurullah, YILMAZ, "Hindistan Bhopal Emîri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* sy.19, s.233-238.

Eren, Cüneyt, *Sıddîk Hasan Hân ve Ahkamu'l-Kur'an Tefsiri,* Ekev Yayınları, Erzurum 2001.

Ferîvâî, Abdurrahmân Abdulcebbâr *Cuhûdun Muhlese fî Hidmeti's-Sünneti'l-Mutahhara,* İdâratü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1980.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu,* OTTO Yayınları, Ankara 2017.

Hammûdî, Muhammed Mehdî Ali, *el-Kannûcî ve Ârâuhu't-Tefsîriyye 'alâ Dav'i Akvâli Eimmeti't-Tefsîr,* el- Ammü'l-Câmii, Sudan 2015.

Hansu, Hüseyin, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed" *DİA,* c.44, TDVY., İstanbul 2013.

Hansu, Hüseyin, *Mütevatir Haber,* Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008.

Hasenî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilalî, el-İ'lam bi men fi Tarihi'l-Hind mine'l-A'lam: *Nüzhetü'l-Havâtır* ve Behcetü'l-Mesâmiʿ ve'n-Nevâzır, I-VIII, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1420/1999.

Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbihu's-Sünne", *DİA,* c.29, TDVY., Ankara 2004.

İbn Hacer El-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar fi Şerhi Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser,* Thk. Abdulkerim el-Fudaylî, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût 1432/2011.

İnak, Halil İbrahim, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE) Sakarya 2007.

Kandemir, M. Yaşar, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA,* c.19, TDVY., İstanbul 1999.

Kandemir, M. Yaşar, "Münzirî", *DİA,* c.32, TDVY., İstanbul 2006.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî,* I-X, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1430/2009.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *el-Hıtta fi Zikri's-Sihâhi's-Sitte,* Thk. Ali Hasan Halebi, Dâru'l-Ceyl, Beyrût t.y.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *el-İzâ'a li-mâ Kâne ve mâ Yekûnu Beyne Yedeyi's- Sâ'a,* Thk.Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *el-İzâ'a li-mâ Kâne ve mâ Yekûnu Beyne Yedeyi's- Sâ'a,* Thk.Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc min Keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc,* I-XI, Thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1417/1997.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *et-Tâcü'l-Mükellel min Cevâhiri me'âsiri't-Tırazi'l-Ahiri ve'l-Evvel,* Vizaretü Evkaf ve Şuûni'l-İslamiyye, Katar 1428/2007.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *Husûlu'l-Me'mûl min 'İlmi'l-Usûl,* Thk. Ahmet Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Dâru'l-Fadîle, Kâhire t.y.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resulihî fi'n-Nisve,* Thk. *Mustafa Said el*-Hın, *Muhyiddin Musto, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1401/1981*.

Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *Nüzûlü'l-Ebrâr bi-İlmi'l-Me'ŝûri mine'l-Ed'iyeti ve'l-Ezkâr,* Dârü'l-Ma'rife, Beyrût, t.y.

Kehhâle, Ömer Rıdâ, *Mu'cemu'l-Müellifîn,* I-IV, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1414/1993.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

Koçkuzu, Ali Osman, "Bulûgul-Merâm", *DİA,* c.6, TDVY., İstanbul 1992.

Komisyon, *Dinî Kavramlar Sözlüğü,* DİB Yayınları, Ankara 2006.

Kutluer, İlhan, "Hikmet", *DİA,* c.17, TDVY., İstanbul 1998.

Lokmân, Ahter Cemal Muhammed, *es-Seyyid Sıddîk Hasan Araühü'l-İtikadiyye ve Mevkifuhu min Akideti's-Selef,* I-II, Camiatu Ümmi'l-Kura, Mekke 1988.

Muhammedi, Sadullah b. Muhammed b. Âlim, *el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fi'l-Edebi'l-Arabi,* el-Câmiatu'l-İslamiyyetu'l-Alemiyye, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İslamabad 1421/2001.

Mücâhid, Zekî Muhammed, *el-A'lamu'ş-Şarkiyye,* I-IV, Dâru't-Tebaati'l-Mısriyyeti'l-Hadîse, Kahire 1369/1950.

Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b.Hâccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim,* I-V, Thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y., 1412/1991.

Polat, Salahattin, "Mürsel", *DİA,* c.32, TDVY., İstanbul 2006.

Saklan, Bilal, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE) İstanbul 1986.

Uzundağ, Mehmet Sait, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddık Hasan Han (v.1307/1890),* Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018.

Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü,* İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm Kamûs Terâcim,* I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1423/2002.

KADİM HİKMET

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Kadim Hikmet, 9 (2023)
Sayfa: 33-51
Araştırma Makalesi / Researc Article

Yayın Süreci:
Geliş / Recieved: 07/09/2023
Kabul / Accepted: 09/10/2023

SALGIN HASTALIKLAR DÖNEMİNDE CEMAATLE YAPILAN İBADETLER İLE İLGİLİ ALINAN TEDBİRLERİN İSLAM HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ[1]

Uzman Öğretmen Şeyhmus Şahin
Kayapınar Mehmet Akif İnan
İmam Hatip Ortaokulu
https://orcid.org/0000-0002-0883-9340
muallim0606@gmail.com

ÖZET

Dinlerin temel gayesi, insanların dünya ve ahiret hayatında mutlu ve sağlıklı yaşamalarını sağlamaktır. Tüm ilahi ve beşeri dinlerin temelinde insan hayatı ile onuruna saygı esastır. İnsan hayatını koruma, İslam Hukukunun istediği temel zaruretlerin en başında gelmektedir. Yüce Allah tarafından yeryüzüne halife olarak gönderilen insan, her daim kulluk ve yaratılış gayesinin farkında olmalı ve bu bilinç ile hareket etmelidir. Dünyada meydana gelen afetler, salgın hastalıklar ve benzeri felaketler, evrenin mükemmel işleyişi için Allah tarafından belirlenen fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasaların insanlar tarafından maddi ve manevi olarak ihlal edilmesi sonucunda ortaya çıkar. İslam dininde bazı ibadetlerin ifası/edası cemaatin varlığına bağlanmıştır. Salgın hastalıklar döneminde Müslümanlar, bazı ibadetleri

[1] Bu makale Bingöl Üniversitesinde 2022 Yılında İslam Hukuku Dalında " Salgın Hastalıklar Döneminde Cemaatle Yapılan İbadetlerin İcrası" adlı yüksek lisans tezimizden üretilmiştir.

birlikte ifa etmekten kısmen veya tamamen mahrum kalmıştır. Covid-19 salgınının başlarında toplu ibadet mekânları olan camiler, salgının bulaşma hızını kesmek için Cuma ve Teravih namazları gibi bazı ibadetler için kısmen kapatılmıştır. Amacımız, her dönemde olduğu gibi salgın hastalıklar döneminde de insanın maddi yapısının ve manevi kişiliğinin dokunulmaz ve saygıya layık olduğuna dikkat çekmektir. Tüm dinlerin asıl amacının insan sağlığını ve hayatını koruyucu tedbirler almak olduğunu vurgulayarak merkezi ve yerel otoritelerin de salgın hastalık dönemlerinde alacakları tüm kararların öncelikle toplum sağlığı ve insan hayatını koruyucu tedbirler paralelinde olması gerekliliğini belirtmektir. İnsan hayatını korumak, korunması gereken diğer tüm zaruretlerin her zaman önüne geçirilir. Çalışmamızda salgın hastalık dönemlerinde cemaatle yapılması zaruri olan ibadetlerden bazıları ön plana çıkarılmış ve bu ibadetlerin icrasına temas edilerek cemaatle ifa ve edası zorunlu olan ibadetlerin salgın dönemlerindeki icra şekilleri İslam hukuku açısından analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Salgın, Pandemi, İbadet, Cemaat, Covid-19.

THE EVALUATION OF THE MEASURES TAKEN REGARDING CONGREGATIONAL PRAYERS IN THE PERIOD OF EPIDEMICS IN TERMS OF ISLAMIC LAW

ABSTRACT

In every period of history, people have been exposed to regional or mass epidemics and have often paid a heavy price. The subject of this thesis is the epidemic diseases in general, the corona virus that emerged in Wuhan, China in December 2019, affected the whole world, turned into a pandemic and caused the death of millions of people, on the performance of prayers. The source of all calamities, such as natural disasters, epidemics, etc., encountered in the life of this world, is the destruction of the physical, biological and social laws that Allah has placed in the universe for the flawless functioning of the universe, by violating them with their own hands. The human being, who was sent to earth by Almighty Allah as the caliph and architect, should always be aware of the purpose of his servitude and creation and act with this awareness. The main purpose of religions is to ensure that people live happy, peaceful and healthy lives in this world and in the hereafter. Respect for human and human life and dignity is fundamental to all divine and human religions. Protecting human life is one of the basic necessities that religions want to be protected. In the religion of Islam, the performance of some worships is linked to the existence of the community. During the epidemics, Muslims

were partially or completely deprived of performing some acts of worship together. At the beginning of the Covid-19 pandemic, mosques, which were places of collective worship, were partially closed for some prayers, such as Friday and Taraweeh prayers, in order to reduce the rate of transmission of the pandemic. Our aim is to draw attention to the fact that the material structure and spiritual personality of human beings are inviolable and worthy of respect in the period of epidemics, as in every period. Emphasizing that the main purpose of all religions is to take measures to protect human health and life, all decisions taken by central and local authorities in times of epidemics should be primarily in line with measures to protect public health and human life. Protecting human life is always prioritized over all other necessities that need to be protected. In our study, some of the obligatory acts of worship that must be performed in congregation during epidemic periods have been brought to the forefront and the execution of these worships has been analyzed in terms of Islamic law.

Keywords: Islamic Law, Epidemics, Pandemic, Worship, Community, Covid-19.

GİRİŞ

İslam hukukunda insan hayatı dokunulmazdır ve büyük bir hürmete layıktır. İslam, insan hayatına zarar verecek tüm unsur ve öğeleri ortadan kaldırıcı önleyici tedbirler alınmasını emreder. İslam hukukunda, salgın hastalıklar diye nitelendirdiğimiz pandemi dönemlerinde salgının yayılmasını önlemek için alınan tüm tedbirler sedd-i zerai ilkesi kapsamında değerlendirilmelidir.[2] Sözlükte "vasıtaların engellenmesi, yolların kapatılması vb." anlamlara gelen sedd-i zerai, fıkıh usulünde "aslen mubah/caiz olan bir fiilin şer'i olarak yasak bir sonuca götürmesi veya götürme ihtimalinin kuvvetli olması nedeniyle yasaklanması"[3] anlamına gelmektedir. Sedd-i zerai deliline göre ortada bir zarar olması durumunda bu zarara götüren yolların kapatılması gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'de "Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur"[4] ayetiyle zinaya götürecek yolların da yasaklanması gerektiğine işaret edilir.

İslam hukukunda zararlı olan şeyler için "mefsedet", faydalı şeyler için ise "maslahat" tabiri kullanılır. Toplum sağlığını korumak için faydalı olan şeylerin korunması, zararlı olan

[2] Enver Osman Kaan, "Salgın Hastalık Döneminde Alınan Tedbirlerin Fıkhî Analizi", Kocaeli İlahiyat Dergisi, 2020, s. 8.
[3] İbrahim Kâfi Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, Cilt 36, s. 277-282.
[4] İsrâ, 17/32.

şeylerin yasaklanıp defedilmesi de şarttır.[5] İslam hukukunda korunması gereken zorunlu maslahatların başında canı, dini, aklı, nesli ve malı korumak gelmektedir[6]. Bu zorunlu maslahatları korumak için engelleyici birtakım tedbirler alınabilir. Salgınla mücadele kapsamında alınan tüm bu tedbirler sedd-i zerai ilkesi kapsamında düşünülmelidir. Sedd-i zerai ilkesine göre zarara yol açan veya açacak şeyler yasaklanabilir ve zarara yol açtığı halde fayda doğuran şeyler de mubah kılınabilir.[7]

Yukarıda işaret edilen toplum sağlığı ve kişi sağlığını korumak adına yetkili mercilerce seyahat yasaklarının getirilmesi, toplu ibadetlerin yasaklanması, karantina ve izolasyon uygulanması, hasta ziyaretlerinin yasaklanması, bayramlaşmaların sınırlandırılması, musâfaha yapmanın yasaklanması ve sosyal mesafe sınırlarının belirlenmesi, tedavi olma veya tedaviyi reddetme isteği, hastalıktan ölenin cenaze işlemleri, salgını bulaştıran ve hastalık bulaştırılanın durumu, koruyucu kıyafetler içerisinde olan sağlık görevlilerinin abdest almaları vb. birçok konu İslam hukukunu yakından ilgilendirmektedir. Alınan ve uygulanan tüm bu tedbirler, hastalığın yayılmasını engellemek ve toplum sağlığını korumak için atılmış etkili ve önleyici adımlardır. Bunlardan bazılarını İslam hukuku açısından başlıklar halinde açıklamaya çalışacağız.

1. İSLAM TARİHİNDE PEYGAMBERİMİZİN VE YÖNETİCİLERİN BULAŞICI HASTALIKLARLA İLGİLİ EMİR VE TAVSİYELERİ

Salgın hastalıklar dönemiyle ilgili fıkhî analize geçmeden önce, uygulamada Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ve ondan sonraki yöneticilerin, insan sağlığını koruma amacıyla aldığı tedbirleri ve bu bağlamdaki emir ve tavsiyelerini incelemek büyük bir öneme sahiptir. İşte bu emir ve tavsiyelerden bazıları şunlardır: "İki nimet vardır ki insanların çoğu bu konularda aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman."[8] Hz. Peygamber bu sözleriyle sağlığın önemini vurgulamış ve hastalık gelmeden önce sağlığın değerini takdir etmemiz gerektiğini anlatmıştır. Ayrıca sağlığın korunması için kişisel ve toplumsal temizliğin önemine de işaret etmiştir.

"Bir yerde veba hastalığı çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba hastalığı çıkarsa o bölgeden de ayrılmayınız"[9] *ve "Bulaşıcı hastalık taşıyan kişinin sağlam*

---

[5] Kaan, a.g.e., s. 8.
[6] Osman Keskioğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku,* DİB Yayınları, Ankara 2003, s. 51.
[7] Kaan, a.g.e., s. 8.
[8] Buhârî, "Rikâk", 1.
[9] Buhârî, "Tıb", 30; Müslim, "Selâm", 32/92-96.

kişiyle aynı ortamda bulunmasını önleyiniz”[10] Hz. Peygamber bu iki hadiste salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için izolasyon ve karantina tedbirlerinin ve sosyal mesafe kurallarının uygulanmasını önermiştir.

- “Cüzzamlıdan, aslandan kaçar gibi kaçın”[11] ve “Cüzzamlıyla konuşacağınız zaman onunla sizin aranızda bir mızrak boyu mesafe olsun”[12] ve cüzzamlı olan birinin biatını musafaha etmeden kabul ettiğini “Biz senin biatini kabul ettik, sen evine dön.”[13] buyurarak bulaşıcı hastalığa yakalanan kişinin hastalığı başkalarına bulaştırmasını engellemiş, kişi ve toplum sağlığını korumak için bu derece önemli ve etkisi bakımından başkalarına büyük zarar verecek hastalıklara yakalanan kişilerden uzak durulması gerektiğini emretmiştir.

Sağlığı korumanın önemine dikkat çeken Peygamber Efendimiz (s.a.s.), hastalığa yakalandıktan sonra da tedavi olmanın önemini şu sözlerle belirtmiştir: “Her derdin bir devası vardır. Derdin devasında isabet edilebilirse Yüce Allah’ın izniyle düzelir.”[14] Ayrıca “Allah (cc) hastalığı da şifasını da indirmiştir ve her hastalığa bir ilaç yaratmıştır. Öyleyse tedavi olun. Ancak haram olan şeyle tedavi olmayın”[15]demiştir.

Sahabe-i kiram, Hz. Peygamber'in salgın hastalıklara karşı aldığı önlemleri örnek almıştır. Örneğin Hz. Ömer (r.a), Medine’den Şam’a doğru orduyu denetlemek üzere yola çıktığında Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından kendisine bölgede veba hastalığının her tarafa yayıldığının haber verilmesi üzerine istişarelerde bulunur ve yola devam etmeyip Medine’ye dönme kararı alır. Bu karar üzerine Ebû Ubeyde b. Cerrah’ın “Allah’ın kaderinden mi kaçıyorsun ey Ömer?” demesi üzerine cevaben “Evet, Allah’ın kaderinden başka bir kaderine kaçıyorum”[16] diyerek bilerek hastalıklı bölgeye girmenin manen sorumluluk gerektireceğini, sağlıklı kişilere hastalığın bulaşmasına imkân vereceğini, insan hayatını korumanın İslam hukukunda en önemli temel ilke olduğuna ve önleyici tedbirleri almanın kader inancıyla çelişmeyeceğine vurgu yapmıştır.

Osmanlı devletinin önemli ve meşhur şeyhülislamlarından biri olan Ebüssuûd Efendi ise küçük bir çocuğu salgın hastalık döneminde şehre getirip hastalığın bulaşmasına sebep olan

[10] Buhâri, “Tıb”, 53.
[11] Buhârî, “Tıb”, 19.
[12] İbn Hanbel, 581.
[13] Müslim, “Selam”, 136; İbn Mâce, “Tıb”, 44.
[14] Buhârî, “Tıb”, 1; Müslim, “Selâm”, 26/69
[15] Ebu Dâvud, “Tıb”, 11.
[16] Buhârî, “Tıb”, 30; Müslim, “Selâm”, 32/98.

kişi için diyet ödemesi gerektiğine hükmetmiştir.[17] Böylece kişi hayatının dokunulmaz olduğuna ve korunması gerektiğine vurgu yapmıştır.

Abdullah b. Abbas ise şiddetli yağmurlu bir günde müezzinine, ezandaki şehadet cümlelerini söyledikten sonra " Hayya alas Salâh" sözleri yerine " Sallû fi buyûtikum" (namazı evlerinizde kılın" nidasında bulunma talimatı vermiştir. Bu uygulamayı yadırgayıp eleştirenlere Hz. Peygamber'in (s.a.s) böyle yaptığını rivayet etmiştir.[18]

Günümüzde de salgın hastalığın baş göstermesinden sonra camilerimizde, minarelerde müezzinler tarafından okunan ezanların ardından halka evde kalmaları, sosyal mesafeyi korumaları tavsiye edilmiş, ayrıca salgının hızla sona ermesi için dualar edilerek halkın moral ve motivasyonunu yükseltmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Ülkemizde İçişleri Bakanlığı tarafından salgının çıktığı ilk günlerde 65 yaş üstü vatandaşlarımız ve kronik rahatsızlığı bulunan kişilerin sokağa çıkmaları kısıtlamıştır.

Yukarıdaki tüm emir ve tavsiyeler koruyucu önlemler kapsamında olup insan hayatının korunması ilkesinin İslam hukukunun vazgeçilmez zaruri ilkelerinden olduğuna işaret etmektedir.

2. SALGIN HASTALIKLAR DÖNEMİNDE KRONİK RAHATSIZLIĞI OLANLAR İÇİN AZİMET VE RUHSAT DURUMU

Fıkıh usulü terimi olarak azimet, insanların karşılaştıkları zaruri ve meşakkat durumu gibi arızi hallere bağlı olmaksızın konmuş şer'i hükümlere verilen isimdir.[19] Bu şer'i hükümler insanların güçlük ve zaruri hallere bağlı olmaksızın herkes için konulmuş teklifi hükümleri kapsar. Herkesin uymak zorunda olduğu farz, vacip, sünnet, mubah, haram, mekruh, vb. hükümler azimet kapsamındadır.

Azimetin karşıtı olan ruhsat ise, insanların karşılaştığı güçlük ve zaruret hallerine bağlı olarak konulmuş asli hükme uymamayı meşru hale getiren geçici hükme verilen isimdir.[20] Dinin yasaklarını ihlal etmeyi gerektirecek kadar büyük tehlike ve riskle karşılaşılması durumunda verilen müsaade ruhsat olarak adlandırılır.

---

[17] M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s. 154.
[18] Buhârî, "Cuma", 14; Müslim, "Salat'ul-musafirin", 3.
[19] Mustafa Baktır, "Azîmet", *İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, Cilt 4, s. 330.
[20] İbrahim Kâfi Dönmez, "Ruhsat", *İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, Cilt 35, s. 207-210.

Can tehlikesi gibi zaruretler haramları helal kılar. Vacibin kendisiyle tamamlandığı şeyler güç yetirilebilecek türden ise vaciptir. Zaruret yoksa kolaylaştırma ilkesi naslara aykırı olamaz. Hastalık olgusu, fıkıh usulünde semavi manilerden sayılmış ve eda ehliyeti kapsamında değerlendirilmiştir. Bu kapsamda hastalığın ibadetlerin eda ehliyetini ortadan kaldırmadığı ancak ibadetlerin edasında kolaylığa vesile olduğu belirtilmiştir.[21]

Hastalara ibadetler alanında tanınan kolaylıklardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: Hastalık nedeniyle namaz abdesti veya boy abdesti almak için suyun bulunmadığı yahut kullanılma imkânının olmadığı durumlarda hasta teyemmüm edebilir ve sargı üzerine mesh edebilir.[22] Hanefî mezhebinde necasetin katı maddelerde bir dirhemden (2,08 gr) az olması, akıcı ve mayi maddelerde ise el ayasına ulaşmayan miktarı namaza engel değildir.[23] Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebine göre istincâ vacip, Hanefî mezhebine ve Mâlikî mezhebindeki bir görüşe göre ise sünnettir. İlk rivayete göre istincâsız namaz geçerli olmazken diğerine göre ise istincâsız namaz kerâhatle câiz olur.[24] Cenazenin yıkanmasının imkânsızlaştığı veya yıkandığı takdirde yıkayıcısına zarar verme ihtimali olduğunda cenazeye teyemmüm aldırılabileceği, teyemmüm aldırmanın da hastalığın bulaşma ihtimalini arttırma riski varsa teyemmümün de terkedilebileceği belirtilmiştir.[25] Mâlikî mezhebinden bazı âlimler cenazeyi yıkama ve teyemmüm aldırma imkânının olmadığı durumlarda doğrudan cenaze namazının kılınabileceğini savunmuşlardır.[26] Namazı ayakta kılmaya güç yetiremeyecek kadar hasta olanlara oturarak, ayakları kıbleye gelecek veya yüzü kıbleye dönecek şekilde uzanarak imayla bile eda etme kolaylığı sağlanmıştır.[27] Hz. Peygamber (s.a.s.) konuyla ilgili soru soran hasta bir sahabeye şöyle cevap vermiştir: “Namazı ayakta kıl, güç yetiremezsen oturarak kıl, buna da güç yetiremezsen yan üzere yaslanarak kıl.”[28] Hastalık vb. nedenlerle abdest ve teyemmüm alma imkânı olmayanların Hanefî mezhebine göre namazı ertelemeleri veya niyet etmeden ve kıraatte bulunmadan şekilsel bir namaz kılmaları ve sonradan namazı iade

---

[21] Ramazan Korkut, “Fakihlerin Salgın Hastalıklara Dair Analizleri: İbn Kayyim el-Cevziyye Örneği”, *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Pandemi Hayat Sempozyumu,* Sivas, 2022, s. 3-4.
[22] Mâide, 5/6.
[23] Lütfi Şentürk ve Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali,* DİB Yayınları, Ankara 2019, s. 91.
[24] Salim Öğüt, “İstibrâ ve İstincâ”, *İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, Cilt 23, s. 320-321.
[25] Din İşleri Yüksek Kurulu, *İslam’ın Salgın Hastalıklara Bakışı,* İleri Basım Matbaacılık, İstanbul 2020, s. 46.
[26] Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûkī, *Ḥâşiye ʿale’ş-Şerḥi’l-Kebîr*, Daru’l-Fikr, Beyrût, ts., Cilt 1, s. 408.
[27] Buhârî, “Taksir”, 19; Ebû Dâvud, “Salât”, 175; Tirmizî, “Mevâkît”, 157; Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, 1993), 1/212-213; Cezîrî, *el-Fıkhu ‘ale’l-mezâhibi’l-erbaa,* 1/453.
[28] Buhârî, “Taksiru’s-Salat”, 19.

etmeleri gerekir.[29] Şâfiî mezhebine göre bu durumda namaz vaktin hürmetine niyet, kıyam ve kıraat ile birlikte eda edilir, abdest alma imkânına kavuşunca namaz kaza edilir.[30] Hanbelî mezhebine göre ise hastanın meşakkatli bir hastalık esnasında namazları cem etmesi caizdir. Şâfiî mezhebinin iki görüşünden biri de bu yöndedir.[31] Benzer kolaylıklar abdest ve namaz dışında oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerde de açıkça görülmektedir.[32]

İslam dini kolaylık dinidir. Zorluk ve sıkıntıları gidermek İslam dininin temel gayelerindendir. Bu konuda pek çok ayeti kerime ve hadisi şerif örnek verilebilir. Mesela "O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği Ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden ötürü Allah'ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor)"[33] ve aynı bağlamda " Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her güçlüğün yanında bir kolaylık var"[34]vb. zarurî durumlarda haramlar bile mübah hale gelebilir. Örneğin normal zamanlarda domuz eti yemek, şarap içmek haram kılınmışken açlıktan ve susuzluktan ölmek üzere olan insanlar için belirli miktarlarda domuz eti yemek ve şarap içmek mubah kılınmıştır.

Pandemi gibi salgın hastalık dönemlerinde kronik rahatsızlığı olan insanlar için durum düşünüldüğünde birçok konuda ruhsata izin verileceği aşikârdır. İslam hukukunda insan sağlığını ve hayatını korumak asıl amaç olduğundan kronik rahatsızlığı olan insanların, salgın dönemlerinde hastalığa daha kolay muttali olmaları ve yine hastalıktan daha fazla zarar görmeleri kaçınılmaz olacaktır. Bu durumda olan insanlar salgın hastalıklar süresince cemaate katılmayabilir, cemaatle beş vakit namazı ve cuma namazını terk ederek evlerinde kılabilirler. Salgın tehlikesi ortadan kalkıncaya kadar kronik rahatsızlığı olanların cemaatle namaza ara vermeleri İslam dininin ruhuna daha uygundur.

---

[29] Muhammed Emîn İbn Âbidîn, Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr, Daru'l-Fikr, Beyrût, 1966, Cilt 2, s. 100.
[30] Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, Daru'l-Fikr, Beyrût, ts., Cilt 2, s. 163.
[31] Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/384.
[32] Korkut, a.g.e, s. 6.
[33] Bakara, 2/185.
[34] İnşirâh, 94/5-6.

3. SALGIN HASTALIKLAR DÖNEMİNDE TOPLU İBADETLERİN İCRASI İLE İLGİLİ BAZI SORU VE CEVAPLAR

Covid-19 salgın hastalığı döneminde görüldüğü üzere salgınla mücadele kapsamında gerek kullanılan maddeler gerekse ibadet amaçlı yapılan bazı uygulamalar için insanların aklında birçok soru belirmektedir. Bu sorulardan bir kısmını ve cevaplarını Din İşleri Yüksek Kurulu'nun açıklamalarını referans alarak özetlemeye çalışacağız.

3.1. Alkol Bazlı Dezenfektanları Kullanmak Caiz midir?

Covid-19 korona virüs pandemisi döneminde sıkça sorulan soruların başında alkol bazlı dezenfektanların kullanımının caizliği ve bunların abdesti bozup bozmayacağı gelmektedir. Alkol, kolonya, ispirto vb. içeriklere sahip maddelerin korona virüs gibi salgın hastalıklar döneminde ve normal zamanlarda kişisel temizlik ve ortam temizliğinde kullanılmalarında İslam hukuku açısından bir sakınca bulunmamaktadır.[35] Ancak Müslümanlar temizlikte ve tedavide kullanılmak üzere her zaman helal içeriklere sahip dezenfektan, vb. hijyen ürünleri ile ilaç üretmek için çaba göstermelidir. Bu gibi maddelerin içecek malzemesi olarak tüketilmesi ise haramdır. Hz. Peygamber (s.a.s.) konuyla ilgili olarak "Her sarhoş edici hamrdır. Ve her sarhoş edici haramdır. Kim dünyada hamr içer ve tövbe etmeden, onun tiryakisi olduğu halde ölürse ahirette şarap içemez."[36] Bu ürünleri kullanmak abdeste de zarar vermez.

Ayrıca İstanbul Üniversitesi Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Uzmanı Prof. Dr. Ayşe Wilke Topçu, el hijyeninin en iyisinin sabun ve suyla yapılabileceğini, bunların bulunmaması durumunda korona virüsün 60-70 derece arası alkol bazlı kolonya vb. dezenfektanlarla bertaraf edilebileceğini belirtmiştir. Daha yüksek derecedeki alkol bazlı kolonyaların virüsü yok etmek yerine bulunduğu bölgeye daha fazla yapışmasına sebep olacağını dile getirmiştir.[37]

---

[35] Din İşleri Yüksek Kurulu, "Alkol içeren maddelerin temizlikte kullanılması caiz midir?", Erişim Tarihi: 18.12.2021, Alkol içeren maddelerin temizlikte kullanılması caiz midir? : Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı : Dini Bilgilendirme Platformu (diyanet.gov.tr).

[36] Buhârî, "Eşribe", 1; Müslim, "Eşribe", 73.

[37] Sabah Gazetesi, "Sağlık Haberleri, Uzman isimden son dakika haberi: Kolonyadaki alkol oranına dikkat! Fazlası corona virüsün yapışmasına neden oluyor" (Elektronik sürüm). Giriş Tarihi: 28.5.2020, Erişim tarihi:18.12.2021, https://www.sabah.com.tr/saglik/2020/05/28/uzman-isimden-son-dakika-haberi-kolonyadaki-alkol-oranina-dikkat-fazlasi-corona-virusun-yapismasina-neden-oluyor

3.2. Domuz Jeli ve Proteini, Alkol vb. Haram İçerikler İçeren İlaçları Tedavide Kullanmak Caiz midir?

Helal içeriklerden üretilen bir ilacın henüz bulunmamış olması veya üretilmiş ise de o ilaca ulaşma imkânının olmadığı durumlarda domuz ürünleri, alkol vb. maddeler içeren ilaçların sağlık açısından tedavi maksatlı kullanılmasında dinen bir sakınca bulunmamaktadır. Çünkü ortada bir zaruret hali mevcuttur ve "Zaruretler yasakları mubah kılar" kaidesi gereğince bu zaruret dönemi devam ettiği sürece bu tür haram içeriklerle üretilen ilaçlar kullanılabilir. Çünkü bu ilacın henüz alternatifi ve eşdeğer helal muadili bulunmadığı için kişi, sağlığını korumak için bu tür ilaçları kullanabilir. Helal maddeler içeren ilaçların üretilmesi durumunda haram içerikli ürünleri terk ederek helal içerikli ilaçları kullanmak gerekir.[38] Çünkü Mecelle'nin 22. maddesinde geçen "Zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur" ilkesi gereği zaruri bir sebeple mubah olan şey ancak zaruret miktarı kadar mubah olur, ziyadesiyle mubah olamaz.

3.3. Pandemi Döneminde Sosyal Destek Hesaplarına Yatırılan Para Zekât Yerine Geçer mi?

Küresel salgın dediğimiz pandemi dönemlerinde halkın büyük kesimi, yetkili makamlarca getirilen sokağa çıkma yasaklarından doğrudan ve olumsuz etkilenmiştir. Alışveriş merkezlerinin kapanması ticareti durdurma noktasına getirmiş ve esnaf ekonomik açıdan zor duruma düşmüştür. Pek çok kişi çalışamadığı için işini kaybetmiş ve zekât alabilecek duruma düşmüştür.

Dinimizde malî imkânı yerinde ve belirli bir nisaba malik Müslümanların yılda bir kez mallarının belirli oranlarda zekâtını vermeleri farzdır.[39] Zekât, bizzat mükellef şahıs tarafından fakirlere verilebileceği gibi vekili tarafından da verilebilir. Önemli olan paranın veya malın zekât niyetiyle verilmesidir.[40]

Zekât bizzat bireye veya onun vekiline verilmelidir. Bu genel ilkeye göre adı ne olursa olsun kurumlara zekât verilmez. Âlimlerin çoğunluğunun görüşü bu istikamettedir.[41] Konuyla ilgili Din İşleri Yüksek Kurulunun fetvası da yardım kampanyalarına yatırılan paranın zekât

---

[38] Din İşleri Yüksek Kurulu, "Kullanılması veya yenilmesi haram bir maddenin ya da bunlardan imal edilen ilaçların tedavide kullanılması caiz midir?", Erişim tarihi: 21.06.2021, https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/995/kullanilmasi-veya-yenilmesi-haram-bir-maddenin-ya-da-bunlardan-imal-edilen-ilaclarin-tedavide-kullanilmasi-caiz-midir-
[39] Bilmen, a.g.e., s. 313.
[40] Bilmen, a.g.e., s. 317-318.
[41] Kâsânî, Bedâî', II, 43-46; İbnü'l-Hümâm, Feth, II, 272; İbn Kudâme, el-Muğnî, IV, 125, Heyet, Fetvalar I, 262; a.mlf., Fetvalar, s. 254.

olarak belirtilmesi ve zekât hesaplarında toplanan paraların ihtiyaç sahiplerine yetkililerce ulaştırılmasına gerekli hassasiyetin gösterilmesi doğrultusundadır.[42]

Müslümanlar zor şartlarla karşılaştığında hemen kenetlenmelidir. Kardeşlik duygusu harekete geçirilerek ihtiyaç sahibine el uzatılmalıdır. Birlik ve beraberlik şuuru içerisinde hareket edilerek sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın en güzel örneği sergilenmelidir.

Salgın hastalık döneminde fiziksel temasın kurulmasının sakıncalı olduğu zamanlarda zekât niyetiyle yatırılan paranın muhatabın hesaplarına zekât olarak havale edilmesi de yukarıdaki değerlendirmeler doğrultusunda caiz olarak görülmelidir.

3.4. Pandemi Döneminde Burnu Kapatan Maske Namaza Halel Getirir mi?

Pandemi döneminde, ağız ve burnu kapatan maske kullanmak genel olarak kişilerin ve toplumun sağlığını korumak amacıyla önerilmektedir. Ancak dini açıdan bakıldığında, bu tür maskelerin namaza halel getirip getirmediği konusunda bir soru ortaya çıkmaktadır. Namazda secdede alın yere konulduğu halde burun yere konulmazsa da secde caiz olur. Mazeret olmaksızın burun yere konulmadan yapılan secde mekruh sayılmıştır.[43] Hastalığa yakalanma veya hastalığı başkalarına bulaştırma ihtimalinin yüksek olduğu salgın hastalık dönemlerinde gerekli koruyucu tedbirleri alarak maskeyle namaz kılmak caiz görülmüştür.

3.5. Pandemi Döneminde Hastalığa Yakalanan Ancak Hiçbir Hastalık Belirtisi Göstermeyen Kişi Oruç Tutmalı mı?

Sağlıklı olan müminlerin ramazan ayında oruç tutması yüce Allah tarafından farz kılınmıştır. Ramazan orucunu tutmamayı mubah kılan mazeretlerden biri olan hastalık durumunda, orucun daha sonra kaza edilmesine ruhsat verilmiştir. Hastalığa yakalanmaktan ve hastalığının artmasından korkan kişi oruç tutmayabilir.[44] Konuyla ilgili bir ayeti kerimede yüce Allah şöyle buyurur: "İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerde tutamadığı günler kadar oruç tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilirseniz- sizin için daha hayırlıdır."[45]

---

[42] Diyanet TV, "Biz bize yeteriz Türkiyem kampanyasına zekat ve fitre verilebilir mi?", Erişim tarihi: 21.06.2021, https://www.diyanet.tv/diyanete-soralim/video/biz-bize-yeteriz-turkiyem-kampanyasina-zekat-ve-fitre-verilebilir-mi
[43] Bilmen, a.g.e., s. 123.
[44] Mavsilî, a.g.e., s. 273.
[45] Bakara, 2/184.

Ayeti Kerime'de hastalar için oruç tutmama ve tutamadıkları oruçları gün sayısı kadar başka zamanlarda kaza etme imkân ve kolaylığı sağlanmıştır. Belirti göstermese dahi hastalığı tıbben tespit edilen kişilerin salgın hastalıklar döneminde salgını daha da hafif atlatmak için bağışık sistemlerini güçlü tutmaları gerekmektedir. Testi pozitif çıkan hastalar, pandemi dönemlerinde ilaçlarını düzenli kullanmalı, beslenmelerine dikkat etmeli ve yeterli miktarda sıvı almaya dikkat etmelidirler.

İslam dininde insan hayatını ve sağlığını korumak temel prensip olduğundan işin ehli doktorlar tarafından oruç tutmasının sakıncalı olacağı söylenen kişilerin kendilerine tanınan ruhsatı kullanarak hastalık zamanlarında oruç tutmamaları ve iyileştikten sonra oruçlarını kaza etmeleri dinen de daha uygun olacaktır.

3.6. Salgın Hastalıklar Döneminde Hasta Kendisi İçin Gerekli Olan Tedaviyi Red Edebilir ve Aşı Olmaktan Kaçınabilir mi?

İslam hukukunda insan hayatı dokunulmazdır ve büyük bir hürmete layıktır. İslam, insan hayatına zarar verecek tüm unsur ve öğeleri ortadan kaldırıcı önleyici tedbirler alınmasını emreder. İnsan sağlığını korumaya yönelik önleyici tedbirler almanın yanı sıra hastalandıktan sonra da tedavi olmak gerektiğini belirtir. Salgın hastalık dönemlerinde tedavi olmanın önem ve elzemi daha da ortaya çıkmaktadır. Kişi hem kendi sağlığını hem de çevresinin sağlığını düşünerek karar almalı ve bu doğrultuda hareket etmelidir.

Salgın hastalıklara karşı geliştirilen önleyici ve koruyucu tedavi yöntemlerinin başında gelen aşının koruyuculuğu bilimsel olarak kesinlik ifade ettiğinde bireyin kendisini ve toplum fertlerini koruma adına aşı olması vacip olur. Geliştirilen aşının koruyuculuğu kesinlik ifade etmediğinde ve kullanıldığında kişinin vücudunda meydana getirebileceği yan etkileri de kısa ve uzun vadede bilinmediğinde ise fıkhi açıdan aşı olma zorunluluğunun vücûbiyet derecesine ulaşamayacağı savunulabilir. Dolayısıyla aşı gibi uygulamalar fıkhi açıdan mendubiyet derecesinde kalmaktadır. Ayrıca sonuçları kesinlik arz etmediğinde bireyin tedaviyi reddetme hakkı da bulunmaktadır. Aşı olacak bireye bilimsel açıdan aşı olmasının hayati bir tehlikesinin olmadığı belirtilmiş ve bireyin tedaviyi kabul etmemesi durumunda başkalarının can güvenliğini bir şekilde tehlikeye atma riskinin mevcut olduğu kesin olarak ifade edilmişse kamu yararı (maslahat) düşünülerek bu tür tedaviler zorunlu kılınabilir.[46]

[46] Korkut, a.g.e, s. 4-5.

Kur'ân-ı Kerîm'de "Kendinizi öldürmeyin"[47] âyet-i kerimesi koruyucu tüm önleyici tedbirleri almanın gerekliliğine işaret eder. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise "Her hastalığının şifasının muhakkak yaratıldığını"[48] hastalığa yakalanan kişilerin ise şifa arayarak tedavi olmaları gerektiğine "Tedavi olunuz ey Allah'ın kulları!"[49] şeklinde buyurarak dikkat çekmiştir.

Salgın hastalıklar karşısında salgından korunmak için tek yol olan aşı yaptırmanın gerekliliğine vurgu yapan Din İşleri Yüksek Kurulu, aşı yaptırmayanların kul hakkına girdiğine vurgu yaparak aşı olmanın dini bir gereklilik olduğunu belirtmiştir.

Bu bağlamda "Toplum sağlığını tehdit eden salgın hastalıklara karşı aşı yaptırmamak kul ve kamu hakkı ihlali olarak değerlendirilebilir mi? "sorusuna cevap vermek üzere 24.02.2021 tarihinde Din İşleri Yüksek Kurulu, Kurul Başkanı Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI başkanlığında toplanmış ve aşağıdaki şu kararı almıştır:

Dinimiz, insan hayatının korunmasını esas almış ve buna zarar verecek unsurların ortadan kaldırılmasını emretmiştir. Sağlığın korunması için önleyici tedbirlere başvurulması ve hastalandıktan sonra tedavi olunmasının gerekliliği de bu esas üzerine bina edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) "Tedavi olun ey Allah'ın kulları!" buyurarak tedavinin önemine dikkat çekmiştir. (Buhârî Tıp, 1; Müslim, Selâm 26/69; İbn Mâce, Tıp, 1) Sağlıklı yaşamak ve hastalıklara zemin hazırlamamak için önleyici tedbirlere başvurulması ve hastalanınca tedavi olunması da bu kapsamdadır.

Dolayısıyla hastalık risklerine karşı dikkatli olunması ve özellikle bulaşıcı hastalıklara karşı gereken tedbirlerin alınması dinimizin bir emridir. Nitekim Allah Resulü (s.a.s.), bu bağlamda "Bir yerde salgın hastalık çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde salgın hastalık varsa o bölgeden de ayrılmayın" buyurarak (Buhârî, Tıb, 30; Müslim, Selâm, 92-96) karantina uygulamasına dikkat çekmiştir. Bir diğer hadis-i şerifinde de "Bulaşıcı hastalık taşıyanın taşımayanla aynı ortamda bulunmasını engelleyiniz." (Buhârî, Tıb, 53) buyurarak salgın hastalığa karşı tedbirli ve ihtiyatlı bir yol takip edilmesini vurgulamıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.), bulaşıcı hastalığı olan bir kişinin biatını ona dokunmadan alarak bu konudaki hassasiyetini fiilen de göstermiştir. (Müslim, Selâm, 126).

Bu itibarla; bilimsel usullere uygun olarak üretilen, alanında uzman hekimlerce salgın hastalıklara karşı koruyucu olduğu belirtilen aşıların kullanımı dinen de uygundur. Buna göre

---

[47] Nisâ, 4/29.
[48] Buhârî, "Tıb", 1; Müslim, "Selâm", 26/69.
[49] İbni Mace, "Tıb", 1.

toplum sağlığını tehlikeye atacağı konusunda galip zan bulunan durumlarda gerekli tedbirlere uymamak, kul ve kamu hakkı ihlali olur.

GEREKÇE

1.İslam dini insanın huzur ve güven içerisinde yaşayıp kulluğunun gereklerini yerine getirebilmesi için uyulması gereken temel ilkeler koymuştur. İslam âlimleri de bu doğrultuda can, din, nesil, akıl ve mal şeklinde sıralanan beş değerin (zaruriyyat-ı hamse) korunmasını insan ve toplum için hayati derecede vazgeçilmez görmüşlerdir.[50] Bu noktada insan hayatının ve sağlığın korunması, en önemli konulardan biri kabul edilmiştir. Haksız yere bir cana kıymak yasaklandığı gibi (En'am, 6/151), bir insana hayat vermek bütün insanlara hayat vermek gibi değerlendirilmiştir (Mâide 5/33). İnsanların kendilerini kendi elleriyle tehlikeye atmaması emredilmiş (Bakara, 2/195), kendi canına kıyması hatta bunu dil ile dahi temenni etmesi yasaklanmıştır (Buhârî, Merda, 19).

2. İslam'a göre can, insana bahşedilen ve korunup kollanması gereken bir emanettir. Şu halde bir Müslüman, öncelikle ruh ve beden sağlığını birtakım hastalık ve rahatsızlıklara karşı korumalı ve bunun için elinden gelen her türlü önleyici tedbire başvurmalıdır. Gerek kendisinin gerekse diğer insanların sağlığını tehlikeye atacak tutum ve davranışlardan sakınması Müslüman bireyin önemli görevlerinden biridir. Nitekim Hz. Peygamber'in insanların çoğunun sağlık ve boş vakit nimetleri konusunda gafil davrandığı yönündeki uyarıları (Buhârî, Rikâk, 1), insanın hastalanmadan önce sağlıkla ilgili koruyucu tedbirleri alması konusunda çok önemli bir ikaz niteliğindedir.

3. Sağlığın korunması için önleyici tedbirlere başvurulması ve hastalandıktan sonra da tedavi olunmasının gerekliliği "canın korunması" ilkesi üzerine bina edilmiştir. Her hastalığın mutlaka şifasının yaratıldığını bildiren Hz. Peygamber (s.a.s.) ayrıca "Tedavi olun ey Allah'ın kulları!" buyurarak tedavinin önemine de dikkat çekmiştir (Buhârî, Tıb, 1; Müslim, Selâm, 69; İbn Mâce, Tıp, 1). Buna göre, öncelikle sağlıklı yaşamak ve hastalıklara zemin hazırlamamak için önleyici tedbirlere başvurulmalı, hastalanınca tedavi olunmalıdır. Tedavide meşru alternatiflerin olmadığı durumlarda normal zamanlarda yasak olan haram bir madde ile tedavi de caiz görülmüştür. Nitekim bu husus, İslam fıkhının temellerinden birini oluşturan "Zaruretler yasakları mubah kılar." (Mecelle, Md. 21) kaidesinin bir yansımasıdır.

4. Bir hastalığa duçar olan Müslüman bireye düşen en önemli vazifelerden biri kendisi ve çevresindekiler hakkında sorumluluk bilinciyle hareket etmek ve özellikle hastalığı

[50] Keskioğlu, a.g.e., s. 51.

bulaşıcı ise yayılmasının ve başka insanlara bulaşmasının önüne geçmektir. Bu konuda ihmalkâr davranıp kendimize ve başkalarına zarar vermek, kul ve kamu hakkının ihlal edilmesi olup büyük bir vebaldir. Zira dinimizde kişinin kendisine de başkalarına da zarar vermesi yasaklanmıştır (Muvattâ, Akdiye, 31; İbn Mâce, Ahkâm, 17).

5. Hz. Peygamber'in veba olan yere girilmemesi ve veba olan yerden çıkılmaması (Buhârî, Tıb, 30; Müslim, Selâm, 92-100.), cüzzamlı hastalardan uzak durulması (Buhârî, Tıb, 19) ve bulaşıcı hastalıklardan aslandan kaçar gibi kaçılması yönündeki emir ve tavsiyeleri (Buhârî, Tıb, 16) ile bulaşıcı hastalığı bulunan bir kişiyle musafaha etmeyerek onu geri göndermesi (Müslim, Selâm, 126), ayrıca hastalıklı olanla sağlıklı olanın bir arada bulundurulmaması gerektiğini belirtmesi (Müslim, Selâm, 104-105) salgın hastalıklara karşı gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır."

Özetle, sağlık otoritelerince "salgın" olarak ilan edilen bir hastalığa karşı gerekli tedbirlerin alınması ve gerekli tedavilerin uygulanması noktasında Müslümanlar üzerlerine düşen görevi yapmakla dinen mesuldürler. Bu itibarla bilimsel usullere uygun olarak üretilen, alanında uzman hekimlerce salgın hastalıklara karşı koruyucu olduğu belirtilen aşıların kullanımı dinen de uygundur. Buna göre toplum sağlığını tehlikeye atacağı konusunda zannı galip bulunan durumlarda gerekli tedbirlere uymamak, kul ve kamu hakkı ihlali olur."[51]

Yukarıda konu ile ilgili Din İşleri Yüksek Kurulunun karar, gerekçe ve vardığı sonuç hiçbir değişiklik olmadan olduğu gibi alınmıştır. Kendi ve toplum sağlığını tehlikeye atarak salgın hastalıkla mücadelede tek silah olan aşıyı yaptırmamak, gerekli koruyucu tedbirleri almadığı için kişinin göz göre göre hastalığa davetiye çıkarması neticesinde hastalığa yakalanması ve hastalığı başkalarına bulaştırma durum ve ihtimalinin hem kul hakkı hem de kamu hakkı ihlaline gireceği aşikârdır. Bu dönemlerde tedaviyi reddedecek kişiler için sosyal hayatta kısıtlayıcı birtakım tedbirlerin alınması da elzemdir.

SONUÇ

Salgın hastalıklarla mücadele kapsamında alınacak etkili tedbir muhakkak ki karantina ve izolasyon uygulamalarıdır. Yakın zamanda milyonlarca kişinin ölümüne sebep olan salgına karşı tüm dünya, uzmanların önerdiği karantina tedbirini uyguladı. Salgın hastalıklara karşı

[51] Din İşleri Yüksek Kurulu, Karar Yılı: 2021, Karar No: 9; Erişim tarihi: 22.06.2021, https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38861/toplum-sagligini-tehdit-eden-salgin-hastaliklara-karsi-asi-yaptirmamak-kul-ve-kamu-hakki-ihlali-olarak-degerlendirilebilir-mi-

geliştirilen tedavi yöntemlerinin en başında aşılar gelmektedir. Bilimsel olarak aşının faydaları net bir şekilde ortaya konduktan sonra bireyin kendi ve kamu sağlığını tehlikeye atmamak için aşı olması insani ve dini bir görevdir.

Müslümanların salgın hastalıklara bakış açısı şu üç ana başlıkta toplanabilir: Bunlardan birincisi duçar kalınan salgın hastalıkların Müslümanlar açısından birer rahmet ve şehitlik vesilesi olduğu anlayışıdır. İkincisi salgınla karşılaşıldığında tüm tedbirlerin alınarak gerçek tevekkül anlayışı çerçevesinde sabır göstererek ve dua ederek salgının son bulması için alınan tüm tedbirlere harfiyen uyulması gerektiği anlayışıdır. Üçüncüsü ise salgının bir hastalıktan ziyade hevâ ve heveslerinin peşinden koşan insanların azgınlaşarak kendilerini kaybetmesi neticesinde yaratıcının insanlara doğrudan verdiği bir ceza olduğu anlayışıdır.

İslam dininin özünde, zor ve sıkıntılı zamanların ardından mutlaka ferah zamanların geleceği inanışı yatar. Salgın hastalık dönemlerinde salt maddi tedbirlere sarılıp manevî tedbirleri unutma veya noksan bırakma anlayışı salgınla mücadelede eksik kalmaktadır. Hepimiz çeşitli sebep ve araçlara sarılarak bu sıkıntı ve musibetlerden kurtuluş yollarını bulmak için çaba göstermeli ve işin ehli sağlık otoritelerince alınmış talimatlara sıkıca uymalıyız.

Dünya genelinde salgından milyonlarca insan yaşamını yitirmekte ve geride bıraktıkları gözü yaşlı nice insanlar ise yitip giden insanların ardından karalar bağlayıp yas tutmaktadır. Çoğu zaman insanlar dünya hayatında çok sevdiği ve hüzünle kaybettiği bu yakın eş, dost ve akrabalarına karşı bile son görev ve sorumluluklarını yeterince yerine getirememektedirler. Çaresiz düşüp acziyetimizi iliklerimize kadar hissettiğimiz bu noktada Yüce Allah'ın şu ayet-i celilesi yüreğimizi serinletmektedir: "Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız. Sabredenleri müjdele! Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, "Doğrusu biz Allah'a aitiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz" derler. İşte rablerinin lütufları ve rahmeti bunlar içindir ve işte doğru yola ulaşmış olanlar da bunlardır.[52]

İslam hukukuna göre salgın hastalık dönemlerinde ibadetlerle ilgili verilen ruhsatlar, canı koruma maslahatı çerçevesinde naslarla belirlenmiştir. Verilen hükümlerde güç yetirme ve kolaylaştırma prensibi esas alınmıştır. Salgın hastalık dönemlerinde naslara uygun olmak şartıyla kamu otoritesine birey ve toplum sağlığını korumaya yönelik tedbirler alma yetkisi verilmiştir.

[52] Bakara, 2/155-157.

Müslümanlar, salgın hastalıkları geçmişi ve günümüzü yeniden yorumlama ve anlamlandırma çabası kılarak geleceğimizi yeniden şekillendirme ve salgından dersler çıkararak yeryüzünü en güzel şekilde yaşanabilir hale getirme gayretinde olmalıdır. Yaratılış amacına uygun davranarak yüce Allah'ın evrene koyduğu eşsiz düzeni koruma gayretinde olmalıdır.

İslam hukukunda salgın hastalık dönemlerinde kronik rahatsızlığı olan insanlar cemaate katılmayabilir, cemaatle beş vakit namazı ve cuma namazını terk ederek evlerinde bireysel olarak kılabilirler. Ayrıca salgın hastalıklar döneminde alkol, kolonya vb. içeriklere sahip maddelerin kullanılmasında; helal içeriklerden üretilen bir ilacın henüz bulunmamış olması veya üretilmiş ise de o ilaca ulaşma imkânının olmadığı durumlarda domuz ürünleri, alkol vb. maddeler içeren ilaçların sağlık açısından tedavi maksatlı kullanılmasında; hastalığa yakalanmaktan ve hastalığının artmasından korkan kişinin oruç tutmamasında; ağız ve burnu kapatan maskeyle namazın kılınmasında; fiziksel temasın kurulmasının sakıncalı olduğu zamanlarda zekât niyetiyle yatırılan paranın muhatabın hesabına zekât olarak havale edilmesinde ve kamu otoritesinin cebren tedavi ve aşı olmayı red edenlere karşı kamu sağlığını koruma amacıyla çeşitli müeyyideler uygulamasında dinen bir sakınca bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmed B. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned,* Thk. Şuayb el-Arnavût. 1. Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Baktır, Mustafa, "Azimet", *İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 4, İstanbul 1991.

Bilmen, Ömer Nasuhi*, Büyük İslam İlmihali,* Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Câmiu's-Sahîh.* 9 Cilt. b.y.: y.y., 1422.

Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Fıkhu ʿale'l-Meẕâhibi'l-Erbaʿa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.

Desûkī, Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *Ḥâşiye ʿale'ş-Şerḥi'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.

Din İşleri Yüksek Kurulu, *İslamın Salgın Hastalıklara Bakışı,* İleri Basım Matbaacılık AŞ., 2. Baskı, İstanbul 2020.

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Ruhsat", *İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 35, İstanbul 2008.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Süneni Ebî Dâvûd,* thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd, 4 Cilt, Beyrût: y.y, ts.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Reddü'l-Muḥtâr ʿale'd-Dürri'l-Muḫtâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1966.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī, 2 Cilt. b.y. İhyâu'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

Kaan, Enver Osman, "Salgın Hastalık Döneminde Alınan Tedbirlerin Fıkhî Analizi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi,* Cilt: 4, Sayı. 1, 25 Haziran 2020, s. 5-24.

Keskioğlu, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, DİB yayınları, Ankara 2003.

Korkut, Ramazan, "Fakihlerin Salgın Hastalıklara Dair Analizleri: İbn Kayyim el-Cevziyye Örneği", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Pandemi Hayat Sempozyumu,* Sivas, 2022.

Mavsilî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İḫtiyâr li-Taʿlîli'l-Muḫtâr*, (Çev. Mehmet Keskin), Cilt:1, Ümit Yayınları, İstanbul 1998.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu'ṣ-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdilbâkī. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Mecmûʿ Şerḥu'l-Müheẕẕeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.

Öğüt, Salim, "İstibrâ ve İstincâ", İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, Cilt 23.

Serahsî, Ebûbekir Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsûṭ,* Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrût, 1993.

Şentürk, Lütfi ve Yazıcı, Seyfettin, *İslam İlmihali,* DİB Yayınları, Ankara 2019.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, *Sünenü't-Tirmiẕî.* thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. Mısır: y.y., 1395/1975.

WEB TABANLI KAYNAKLAR

Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, "Kullanılması veya Yenilmesi Haram Bir Maddenin Yada Bunlardan İmal Edilen İlaçların Tedavide Kullanılması Caiz midir?", Erişim tarihi: 21.06.2021.https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/995/kullanilmasi-veya-yenilmesi-haram-bir-maddenin-ya-da-bunlardan-imal-edilen-ilaclarin-tedavide-kullanilmasi-caiz-midir-

Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, "Toplum Sağlığını Tehdit Eden Salgın Hastalıklara Karşı Aşı Yaptırmamanın Dini Hükmü hk.", Karar Yılı: 2021, Karar No: 9; Erişim tarihi: 22.06.2021.https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38861/toplum-sagligini-tehdit-eden-salgin-hastaliklara-karsi-asi-yaptirmamak-kul-ve-kamu-hakki-ihlali-olarak-degerlendirilebilir-mi-